

NDIMA YA 1

1.1 MARANGAPHANDA

Musengulusi musi a sa athu u dzhena tshothe kha tsenguluso iyi ya mbulungo, u do thoma nga u sumbedzisa tshine tsha disa mbulungo tshine tsha vha lufu, zwivhangi zwawo tshaka dzawo na uri hu bvelela mini nga murahu halwo. Ri do thoma zwashu nga u lavhelesa uri na hone lufu ndi mini zwi tshi ya nga vhanwali vho fhambanaho.

U ya nga Fowler (1964:308) musi a tshi amba nga ha lufu u ri : “Death is the final cessation of vital functions in an organism the end of life”. Izwo zwo do tikedzwa nga Feinburg (1988:118) musi a tshi ri : “Death is the end of life”.

Musengulusi u khwathisedza zwo ambiwaho nga vhadivhi vha manwalwa nga la uri tshivhumbiwa tshinwe na tshinwe tshi femaho tshi re fhasi ha murunzi wa duvha, tshi fhelela kha u fa. U lovha ha muthu ndi u ya u tshila kha shango la vhadzimu. U ya nga mvelele ya Vhavana, vhadzimu ndi lone ito la zwi tshilaho kha lo omaho.

Lufu lu vha hone lu songo sedza uri uyu ndi wa lushaka lufhio kana u tou itisa hani, lu wanala kha mirafho yothe. U ya nga ha mvelele ya Vhavana, vha na lutendo lwa uri musi muthu a tshi fa muya wawe u bva kha tshitumbu wa ya kha muthu ane a khou tshila. Afho ndi hune ra vho wana Vhavana vha tshi vho tshina malombo.

Izwo zwo mbo khwaṭhisedzwa nga Mbiti (1969:132) musi a tshi ri :

It is the concept of most African cultures that man does not die. It is the physical body that dies, the spirit escapes and goes to some unknown place, hence the performance of Malombo dance.

Mbiti ri wana a tshi tikedzwa nga Nḁou (1993:57) ane a tshi amba nga ḁi fhungo e : “The Vhavenda uphold a dualist idea of the person, it is their earnest belief that the dead man cannot be destroyed. When he dies, it is the soul which disappears.”

Musi ro lavhelesa zwe zwa ambiwa afho nṭha u nga tendelana nazwo wo sedza fhungo ḁa uri u ya nga mvelele ya Vhavenda, muthu musi o fa, muya wawe u vha u khou mona-mona u tshi ṭoda u vhona zwine zwa khou bvelela kha vho salaho kha ḁo omaho. Lufu lu dzhiiwa sa muratho wa u bva kha shango ḁa vha tshilaho u ya kha shango ḁa vha sa tshili. Ndi u bva kha shango ḁa zwi vhonekhalaho u ya kha shango ḁa zwi sa vhonekhalo. Vhavenda vha tenda kha ḁa uri muthu uyo u vha a tshi khou ya ha vhomakhulukuku wawe. Tshiko tsha mafhungo 4 musi vha tshi amba nga ha lufu vha ri : “...ndi u tshinyala. Afha ndi musi ho sedzwa uri muvhili u vha wo swika kha magumo a lwendo lwawo, tsho salaho khawo hu a swiṭwa.”

Ngeno tshiko tsha mafhungo 3 vha tshi ḁadzisa ḁo ḁo ambiwaho vha ri : “Lufu ndi u swifhalelwa ha vhathu. Arali lwa wa muḁini, mihumbulo ya vhathu i a xela-xela na nḁado ya vha hone.” Ndi ngazwo Fanberg na Feinberg (1988:117) vhone vha tshi zwi vhea nga ḁa u ri : “Death is the final indignity to man.” Ndi zwa vhukuma lufu ndi u lozwea ha vhutshilo ha muthu. Afha ndi hone hune ra nga ri ndi magumoni a vhutshilo.

Lufu u ya nga ha tshiko tsha mafhungo vha ri : “Ndi ndila ya u konanya vhathu, vha ri ndi ngazwo hu tshi bva na vha kule vha tshi da u imela. Ndi ngazwo Vhavenda vha na liambe le line la ri : A dzimana u la malombe mukosi a a phalalana.”

Ndi zwa vhukuma musi hu na lufu na vha vhangano vha a farana vha vha nanda nthihi.

Munwali wa kha Inthanete ([http://death-and-dying.org/what is death,htm,2003](http://death-and-dying.org/what-is-death.htm)) u talutshedza lufu nga u rali : “Death is the cessation of the connection between our mind and body.” Vhathu vhanzhi u wana vha tshi tenda kha la uri musi muthu a tshi fa mbilu i mbo di ima, na zwenezwo, muya wa bva kha muvhili wa ya wa dzhena kha munwe muthu a tshilaho. Afha ri wana uri hu vha hu u pfuluwa u tshi bva kha vhuwe vhutshilo u tshi ya kha vhuwe.

Munwali wa kha Inthanete ([http://www.h.com.net/oedipus/burial.html,2001:1](http://www.h.com.net/oedipus/burial.html)) u tikedza izwi nga ndila heyi : “Death separates humans from the rest of the animal kingdom.” Zwiko zwothe ri wana zwo bvedza muhumbulo muthihi wa uri u fa ndi u guma ha vhutshilo kha zwi tshilaho nahone ndi u ya kha shango la zwi sa vhone.

1.2 LIKUMEDZWA LA THAIDZO

Musi ri sa athu u dzhenesa tshivhindini tsha likumedzwa ili la thaidzo, zwi vha zwa nthesa u thoma nga u tumanya lufu na mbulungo. Musi ro lavhelesa lufu na

mbulungo ri wana zwi tshi tou vha madele mapfani. Izwi ri zwi ambiswa nga ja uri hu nga si vhe na mbulungo hu songo thoma ha vha na lufu. A hu na tshine tsha nga fhandekana kha tshinwe kha izwo zwivhili. Kha ri thome zwashu nga u posa ijo kha tshaka dza lufu.

2.1.1 Tshaka dza lufu

2.1.1.1 Lufu lwa nama

Lushaka ulu lwa lufu ndi lwa musi muya u tshi fhandekana na nama. Muya u vha u tshi khou tomowa lwa tshothe kha nama. Holu ndi lufu lune muwe na muwe a tou lu vhona nahone a tou lu divha uri lu hone. Hafha ndi musi muya wo bva kha muvhili, muvhili wa sala u tshi vho pfi tshitumbu. Kha tshitumbu tshenetsho a hu tshee na nyito ine ya vha hone. Holu ndi lufu lune lwa fhelela mavhigani. Nga itsho tshifhinga vhathu vha a khanikhea dzimbiluni musi vha tshi vhona tshitumbu tshi tshi tsela fhasi. Hu a vha na u lila lwa vhutungu, u dzidzivhala musi vhathu vha tshi khou kona u zwi vhona uri we vha mu fhelekedza a vha tsha do dovha vha mu vhona kha ja vha tshilaho. Ndi ngazwo Berkhof (1958:668) a tshi ri : “Physical death is a termination of physical life by the separation of body and soul”. Izwo zwa mbo tikedzwa-vho nga Dunfield na Cleave (1983:141) musi vha tshi ri : “Physical death occurs when the spirit is separated from the body and the return to dust.”

U ya nga ha tshiko tsha mafhungo 4 musi vha tshi amba nga ha lufu ulu lwa nama vha ri ndi u tangulwa wa sala u si na tshithu. Vha ri tshitumbu tshi vha tsho tangulwa ngauri muya u vha u si tsheho khatsho. Vha tshi ya phanda vha ri nga

kha lufu ulu hu vha na vhuṭungu, phambano, khonano, mavengo, mabulayo na u pomokana. Vha ri lwo vha lu tshi ṭhonifhiwa na u ofhiwa fhedzi ano maḍuvha lu vho khavhiswa vhukuma.

2.1.1.2 Lufu lwa muya

Musi ro lavhelesa kha lushaka ulu lwa lufu, ri wana uri lu vha hone musu hu si na vhuṭumani havhuḍi vhukati ha Mudzimu na muthu. Afha ndi musu a tshi tshila nga ṅdila ya u sa londa lune na u vhulaha a vhulaha vhathu sa mbudzi. Izwo zwoṭhe zwa mu luṭanya na Mudzimu wawe.

Ndi ngazwo ri tshi wana na Dunffield (1982:142) a tshi tikedza uyo muhumbulo nga u ri : “Spiritual death is separation from God.”

Ngeno Fetzer (2000:2017) ene a tshi ri : “Spiritual death is an outward and visible sign of an inward and spiritual grace given unto us.”

2.1.1.3 Lufu lwa lini na lini

Lufu ulu ndi lu ṭanganiwaho nalwo nga vhathu vhane vha fa vha songo tenda kha Mudzimu. Ndi lune lwa isa muthu onoyo Heleni. Afho ndi hune ha vha na zwililo na u shenganya maṅo. U ya nga ha mvelele ya Vhavenda, a vha tendi uri hu na lufu lwa tshoṭhe nahone hu na Hele. Vha tenda kha ḵa uri musu muthu a tshi fa u ya a tshila na vhomakhulukuku wawe.

U ya nga ha tshiko tsha mafhungo 5 vha ri Vhavanḡa vha tenda uri muthu arali o lovha o no vha kha shango ḡa khumbulelwa u vho vha mutsireledzi wa vha tshilaho kha ḡo omaho. Ndi ngazwo u tshi pfa vha tshi ri : "Ri amba na vhozwi vha Matongoni khathihi na vheiwe ri sa ni ḡi." Vha vha vha na lutendo lwa uri vha Matongoni vha ḡo vha pfa nahone vha ḡo vha fhindula kha zwine vha khou humbela. Vhavanḡa ri wana vha vhathu vhane vha tshina malombo. Muya une wa vha kha onoyo muthu u vha u wa muthu o no lovha kale.

Musi ri tshi sedza Berkhof (1958:261) a tshi ḡalutshedza nga ha lufu u ri : "Eternal death is regarded as the culmination and completion of spiritual death."

1.2.1.4 Lufu lwa mupo

Ulu ndi lufu lune muḡwe na muḡwe a bebiwa nalwo. Holwu ndi lune ra nga ri ndi lufu lwa mvelo. Muḡivhi wa maḡwalo ane a vha Hastings (1963:207) musi a tshi amba nga lufu ulu u ri : "Natural death is used to describe the change from the life of sin to the life of righteousness."

Ndi zwa vhukuma kha lufu ulu a hu na muthu a fundedzaho muḡwe u ita zwivhi. Muḡwe na muḡwe u vha o tou bebiwa na zwivhi zwawe. Lu vha hone zwi tshi bva kha uri muthu o no tou vha wa maḡuvha.

1.2.1.5 Lufu lwa vhaloi

U ya nga ha tshiko tsha mafhungo 5 vha ri u ya nga mvelele ya Vhavanḡa, muthu muḡuku ha lovhi. Arali a nga lovha zwi vha zwo bva kha vhaloi, vha tshi ya

phanda vha ri ane a nga lovha ndi nwana wa lutshetshe zwi tshi bva kha ja uri a nga vha o bebiwa a songo swika kana zwithu zwi songo tou tshimbila zwavhudi musi a tshi bebiwa, kana zwi tshi bva kha ja uri mme awe a nga vha a na magokhonya, kana nwana o mama mikando musi mme o dihwala. Vha dovha hafhu vha isa phanda nga ja uri arali musidzana wa khomba a lovha a nga vha o tou thutha thumbu, ngeno kha mutshanna na muvhara vha lovha zwi tshi amba uri vha nga vha vho tou wela. Vha a tenda kha ja uri muthu u a panzhilelwa.

Ri dovha ra wana muthu a ngaho sa Kruger (1996:46) a tshi tikedza fhungo ili nga u ri : "When a person dies before reaching old age or without offsprings, witchcraft is normally suspected. Such death is seen as disruptive to the natural order."

Nga mvelele ya Vhavenda muthu arali a tangana na lufu lwa tshivhumbeo hetshi, muya wawe u vha u songo awela. Hu pfi muthu onoyo u vha o dzhiwa uri a ye a shume kha zwa vhaloi. Afha ndi hune ha wanala zwithu zwine zwa nga matukwane, zwipuku na miphogoli.

1.2.1.6 Lufu lwa tshivutshela

Tshiko tsha mafhungo 5 musi vha tshi amba nga ha lufu ulu vha ri ndi lwa makhaulambilu. Vha ri lu vha hone nga murahu ha musi muthu a songo lwala. Muthu wa hone a nga lovha nga u tou tshaiswa, u swela nduni, u rwiwa, u viiwa, u thuntshwa, u remekanywa, u thavhiwa nga lufhanga, u nwela khothe, u dihunga, u sokou vuwa o lovha kana o jiswa mishonga. Lushaka ulu lwa lufu ndi lu vayaho vhukuma dzimbiluni dza vhathu. Lwa wa mudini hu lila na zwi si na

miṭodzi. Hezwi zwi a kona u tikedza fhungo ḵa uri muloi na heneḵha u a shela-vho mulenzhe uri mpfu dza mufuda uyu dzi vhe hone.

1.3 THAIDZO MALUGANA NA MBULUNGO

1.3.1 *Phambano kha vhathu*

Sa izwi vhathu shangoni vha sa fani kha sia ḵa kuhumbulele, ndi zwinzhi zwine zwa nga ḵisa phambano khavho. Musengulusi u ḵo lingedza u gaganya dziṅwe dza dziphambano dzine dza wanala heneḵho khavho.

Kha tshipiḵa tsha ḵikumedzwa ḵa thaidzo musengulusi u ḵo lingedza u sengulusa zwivhangini zwi ḵisaho tshanduko kha sia ḵa mbulungo dza Vhavenḵa.

(a) *Ṭhuṭhuwedzo i bvaho kha mvelele ya dziṅwe tshaka dzi wanalaho vhukati havho.*

Sa izwi hu na tshaka nnzhi dzi bvaho mashangoni a kule dzine dza wanala vhukati ha Vhavenḵa, musengulusi u ḵo ḵi tou topola dziṅwe dzadzo a sengulusa nga hadzo. Hu ḵo lavheleswa kha lushaka lwa Madzhuta, Mamusilimu, Mahindu, Magerika, Maindia na dziṅwe. Arali ha lavheleswa kha lushaka lwa Maindia, hu wanala uri mbulungo dzavho dzi vha dza u tou fhisa tshitumbu ha konou vhulungwa miora. Izwo ndi u ya nga ha maitele a mvelele ya havho. Maitele ayo ri wana a tshi vho wanala-vho na kha lushaka lwa Vhavenḵa. Izwo zwa vho vhangini thaidzo kha lushaka ngauri maitele ayo a si ane a wanala kha mvelele ya havho. U ya nga ha mvelele yavho, vha wana uri arali tshitumbu tsha tou pfi ralo, zwi sumba u sa vhavhalela o ri siaho.

(b) Thuthuwedzo ya vhurendi ha dziñwe thaka.

Nga nthani ha vhurereli ha dziñwe tshaka ri wana ho no vha na tshanduko khulu kha sia ja mavhulungele a Vhavenḁa. Tsumbo ndi ya vhurereli ha Tshikhiresiti. Uvhu ndi vhu lwaho na maitete a mbulungo dza Vhavenḁa. U ya nga ha maitete a Vhavenḁa, muthu arali o lovha, u vhulungelwa hayani nga lutendo lwa uri u vha tsini na vha hawe. Fhedzi nga maitete a Tshikhiresite mufu u vhulungelwa mavhidiyani. Miri ine ya nga sa Muswoswo na Mutshetshete ye ya vha i tshi vhewa nthha ha mavhidiya, a i tsha wanala ano maḁuvha nga ñwambo wa maitete yo. Maḁuvhani ano, arali khosi i mukhiresite, mativha o xa, mushumo wa u switwa hayo hu ita nga vhafunzi. Zwiendeulu zwi vho dzhenwa nga vhasiwana. Zwa mbo ita uri mvelele kha sia ja mbulungo i mbo bvulea tshoṱhe.

Musi ri tshi amba nga ha tshiko 1, ri vha ri khou amba nga ha mukegulu Vho-Nnditsheni Masho Sitsula. Ndi vha wanalaho kha ja Hatshivhasa shangoni ja Tshiṱereke kha kusi kwa Muṱanzhela. Mukegulu avho ndi maine wa tshirema zwiuhuluhulu kha sia ja vhana vhaṱuku. Vha dovha hafhu vha vha makone kha mbulungo dza vhana vhenevho. Ndi vhane vha vha na miñwaha ya vhukati ha furathi ṱhanu na fusumbe.

Tshiko tsha vhuvhili ndi mufumakadzi Vho-Luvhengo Nḁegondeni vha wanalaho Mangondi kha ja ha Mphaphuli. Ndi vhane vho no lovheliwa nga ñwana muṱuku. Vha na miñwaha ya mahumi mararu na miṱanu.

Ngeno tshiko tsha vhuraru hu mukegulu wa mualuwa henefho tshitshavhani. Avho ndi Vho-Nyamutshagole N̄emusunda vha dzulaho Musunda. Miñwaha yavho ndi ine ya vha henefha vhukati ha ya fusumbe na fusumbe t̄hanu.

Vhakoma Vho-Ndidinwangani Tshovhoṭe ndi vha wanalaho kha ḷa Hatshivhasa shangoni ḷa Vhufuli. Miñwaha yavho ndi ine ya vha henefha vhukati ha furathi na furathi t̄hanu. Avha ndi tshiko tsha vhuṇa.

Tshiko tsha vhuṭanu ndi maine wa tshinnani ane a vha Vho-Mbedzi vha Haluvhimbi miñwaha yavho ndi ine ya vha henefha kha furathi na furathi t̄hanu. Vhavenda Vho-Raṇwedzi ndi mualuwa henefho kha tshitshavha. Ndi vhane vha vha tshiko tsha vhurathi. Miñwaha yavho I tenda henefha kha ya fusumbe u yak ha ya fusumbe mbili. Ngeno tshiko tsha vhusumbe hu mukololo wa ha Mphaphuli vhane vha vha musanda Vho-Mmbara. Miñwaha yavho ndi i linganaho fusumbe t̄ahe. Tshiko tsha mafhungo 8 ndi Vho-Muofhe N̄emukhwathoni vha wanalaho kha ḷa Thengwe. Na vhone ndi mukegulu wa mukololo ane a vha na vhukale ha furathi u yak ha ha fusumbe.

Vho-John Nemaembeni ndi mualuwa vha wanalaho Maungani. Ndi vhane vha vha tshiko tsha vhuṭahe. Vha na miṅwaha ya fumalo nthihi. Vhafunzi Vho-R. Munthali vha bvaho Zambia ndi muṅwe wa zwiko zwa mafhungo. Ndi vhane vha vha kha ḽa Hatshivhasa shangoni ḽa Tshiṭereke zwa zwino. Vha na miṅwaha ya fuṭhanu raru. Ngeno muṅwe wa ramabindu wa Muindia a tshi wela-vho kha vhaṅwe vha zwiko zwa mafhungo.

1.3.1.1 Phambano kha vhathu musi ho sedzwa masheleni

Maḍuvhani ano ri wana vhathu vhanzhi vha tshi ḍiitela madzangano a mbulungo. Hu nga vha dzisosaiti kana dzipholisi. Muthu muthihi a nga vha na madzangano manzhi muhumbulo muhulwane u wa uri u ḍo wana masheleni a vhonevho musi o no zhakiwa. Kanzhi u wana muṅwaliswa a sa zwi ḍivhi u ri o ṅwaliswa. Kha vha re na zwavho u wana vha tshi ṅwalisa na avho vhane vha sa tou vha mashaka a no pfi nnyi, muhumbulo u wa one masheleni.

Musi ho no vha na tshiwo, ri wana vhathu vha tshi vho luṭanela tshelede nga murahu ha musi muriwalisi a si tsha ṭoda u bvisa tshelede uri i shume kha mbulungo. Tshiṅwe tshifhinga u wana muṅwalisi o bvisa masheleni ayo fhedzi vhaṭanganedzi vha vha vhone vhane vha lwela. Sa izwi ya u renga hu si na a sa i funi hu a vuwa pfudzungule.

Izwo zwo ḍo tikedzwa nga tshiko tsha mafhungo 3 musi vha tshi ri tshiṅwe tshifhinga vhathu vha a lwela na tshelede ya mundende wa mufu arali mufu o lovha o no vha mualuwa. Vha ri hu a bvuma ḽa uri we a vha a tshi dzula navho

kha bwise tshelede yothe ya mufu kana kha vha vhulunge e ethe ngauri ndi ene we a vha a khou la tshelede yavho. Hafha u a wana bonyongo ilo li tshi nga li sa thithisa mbulungo.

1.3.1.2 Thoho ya mufu

Na kale na kale Vhavenda vha tenda kha la uri thoho ya mufu i tea u sedza devhula-vhubvavha. Tshiko tsha mafhungo 5 vha tikedza fhungo ili musi vha tshi ri hezwi zwi vha zwi khou itelwa u eletshedza mufu hune a bva hone. Sa izwi Vhavenda vha vhatu vha bvaho Afrika-kati na thoho dzavho dzi tea u sedza henengei. Ri wana zwi tshi khwathisedzwa-vho nga Bullock (1927:268) musi a tshi ri : "... the body of many should lie in the grave that it faces towards the place where his ancestors came."

Ndi zwa vhukuma hu a vuwa pfundzungule khulu kha vha muta musi vha tshi lwela hune thoho ya tea u sedza hone. Tshinwe tshifhinga u a wana vhanwe vha tshi toda thoho i tshi ya tshipembe, vhanwe vha ri i ya galanga, vhanwe vha ri hai i ya vhukovhela ngeno vhanwe vha tshi nga ri i tea u ya vhubvavha. Nga nwambo wa phambano iyo, wa wana zwi tshi dzhia tshifhinga uri tshitumbu tshi vhulungwe. Tshinwe tshifhinga hu vhuya ha tou dzhenelela vhamusanda, dzisiviki, kana muvhuso uri fhungo ilo li lale. Hu a swika hune vhanwe vha nala vha tuwa tshitumbu tshi sa athu u vhulungwa, nga nwambo wa bonyongo ili.

Fhungo ili ri wana li tshi tshiswa-vho nga Goody (1962: 144) ane a tshi amba a ri

... a man is laid on his right side facing east. This is done they say, so that the resting sun tells him to prepare for the hut or the farm. A women rest on her left side facing west so that the setting sun will warn when to prepare the meal for her husband home coming.

1.3.1.3 *Zwiambaro kana maambarele*

Tshifhingani tsha kale sa izwi mbulungo yo vha i ya vhathu vha si gathi, ho vha hu si na thaidzo ya maambarele. Vhathu vho vha vha tshi sokou ambara zwiñwe na zwiñwe. Fhedzi-ha ana maḏuvha mashangoni manzhi ri wana hu na milayo ine ya vhewa mavhḏani. Izwi zwi itiswa ngauri mbulungo yo no vha ya vhathu vhanzhi. Kha miñwe mivhundu ri wana vhafumakadzi vha tshi tea u dzhena mavhḏani vho ambara miñadzi kana dzidugu tḥohoni, ngeno vha dovha vha ambara dzhesi kana zwiambaro zwa zwanḏa zwilapfu naho ḽi khou fhisa. Fhungo ḽi ḽi vha thaidzo khulwane kha vhane vha bva hune milayo ya sa shumiswe ngauri a vha nga tendelwi na luthihi u dzhena mavhḏani. Zwa sia vhathu avho vha songo farea zwavhuḏi ngauri a vha nga vhulungi wa havho nga ṛwambo wa zwiambaro. Vhañwe vhaḏivhi vha mañwalo vhone vha tshi amba nga ha fhungo ḽi vha ri vhafumakadzi ndi vhone vhathu vhane vha kwamea zwinzhi nga ha u tḥuwa ha muthu. Vha a fhedza tshifhinga tshilapfu vha kha tshiila itshi vhe ngomu ṇduni.

1.3.1.4 *Vhurereli ha Tshikhiresite*

Vhurereli uvhu ri wana vhu tshi hanedzana tshoḥthe na zwa mvelele ya Vhavanḏa siani ḽa mavhulungele. Ri wana hu tshi vha na phambano vhukati ha mufunzi na vha muḥa musu hu tshi vho tḥoḏou seriswa ṛwana muḥuku fhasi ha bogisi ḽa mufu.

Hezwi ndi zwine zwa itiwa u ya nga ha mvelele ya Vhavenda fhedzi u wana vhafunzi vhanzhi vha sa tendelani nazwo. Arali zwa kombetshedzwa uri zwi vhe hone, vhanwe vhafunzi vha a litsha mushumo wothe wa mbulungo vha tuwa. Hu do vha hafhu ha vha na thaidzo khulu kha mashaka musi vha tshi hanelwa u vhea mbeu, zwidudu, zwiselo, misi, zwitemba, ndilo kana ndongwana ntha ha livhida. Tshiko tsha mafhungo 4 vha ri sa izwi vhathu vha na lutendo lwa uri hu kha divha na vhuwe vhutshilo nga murahu ha mbulungo, mufu u do shumisa izwo zwithu phanda. Ri dovha ra wana phambano i tshi engelela musi vhanwe vha mufu vha tshi tama u vhea muswoswo kana mutshetshete ntha ha livhida. Vhavenda vha tenda kha la uri miri iyo i thusa u nea mufu murunzi. Tshiko tsha mafhungo tshi tshi ya phanda tshi amba uri musi tshifhinga tshi tshi swika tsha uri matari a ome, i vha yone tsumbo ya uri mufu o thaphudza lwendo lwawe. Vha ri hezwi zwi vha zwi tshi khou amba uri tshiila tsho guma.

Nga murahu ha mbulungo vhathu vha a kunakiswa u shavhisa khombo dzine dza nga vha hone nga murahu ha u kwama tshitumbu. Vhathu vha a tamba zwanda khoroni ho vheva maqi kana vha ya mulamboni u tamba hone. Vha tshi vhuya ha vhasiwa mulilo khoroni sa tsumbo ya u thoma vhutshilo vhuswa.

Izwi ri wana zwi tsh khwathisedzwa vho nga Stayt (1931:164) musi a tshi ri : “The burial party go through special purificatory ritual to clear themselves from defilement and danger of the contact with the corpse.”

Musi vho no ralo maine u a kona u dzhia mishonga yawe o t̄anganyisa na bophavhafu a zwi vhea dangani ha shelwa na maḍi. Vhathu vha shashiwa nḍa na ngomu ha zwanḍa, nḍa na ngomu ha milenzhe na kha khana vha dovha hafu vha gumiswa na muuluso. Ndi zwa vhukuma musu ro lavhelesa hedzi t̄halutshedzo dzoṭhe ri a wana uri dzi a ḍisa phambano vhukati ha vhafunzi na vhaṅe vha mufu. Vhaṅwe vha tenda-vho kha zwiṅwe.

1.3.1.5 Zhalinga nga murahu ha mbulungo

Zhalinga iḷi ndi iḷi itwaho nga murahu ha musu vhathu vho no vhuya mavhidani. Nga maanḍa zwi bvelela nga madekwana. Ndi iḷi itwaho nga thangana ya murele. U wana zwiḷiwa na zwinwiwa nga itsho tshifhinga zwi tshi tou vha phamu-phamu. Musu ri tshi lavhelesa kha fhungo iḷi ri wana zwi zwithu zwi t̄molaho dzimbilu dza vhathu vhahulwane vhane vha kona u pfesesa uri lufu ndi mini. Naho vhathu vhahulwane vha nga hana uri zwi songo vha hone, sa izwi vhana vha ano maḍuvha, vho fa mvalo, vha nga ḍi vha fhindula nga iḷa uri zwiḷiwa na zwinwiwa ndi zwashu. Na muzika nga itsho tshifhinga u vha u tshi tou t̄andulukana. Tshiko tsha mafhungo 3 vha ri misini ya kale lufu lwo vha lu tshi ofhisa lune na phosho yo vha i si nga si wanale. Vha tshi ya phanḍa vha ri ano maḍuvha zwithu zwo shandulela sa murundu, u fa ha muṅwe ndi u ḍisa dakalo kha muṅwe. Ri wana uri a iḷaho mbilu ndi muthu muhulwane ngeno kha ṅwana zwi siho.

Mpfu dzine dza sa vhe na zhalinga iḷa mufuda uyu u wana dzi dza vhane a vha koni u swikelela. Kha dzenedzo vhathu a vha ḍalesi. Zwo ralo zwa khanikha mbilu dza vhalidzi dzine dza nga dzo vaiwa nga mupfa wa murenzhe.

1.3.1.6 U lwela shango/zwifuwo/thundu

A si vhathu vhanzhi shangoni vhane vha sa fune maimo mahulwane. Izwi ndi zwi ambiswa nga ḽa uri musi muthu wa musanda o lovha, vho salaho vha sala vha tshi lwela shango. A hu na a sa funiho u luvhiwa. Tshiko tsha mafhungo 5 musi vha tshi ḽalutshedza nga ha fhungo ḽi vha ri miṅwahani ya kale vha kha ḽi vha muḽuku ho vhuya ha vha na muvhango muhulu kha vhana vha Mukumbani. Hezwi zwo bvelela nga murahu ha musi mativha o no xa. Vha ri ho swika he muṅwe wa vhana vha henengei a takuwa nga bere yawe a tshimbila a tshi vhea mukano wa shango ḽo. Muṅwe a wana tshiṅwe tshipiḽa muṅwe a wana tshiṅwe tshipiḽa. Phambano iyo ya konou fhela. Vha tshi ya phanḽa vha amba uri vhathu vhakale vho vha vha tshi pfi vho pfuma hu tshi khou ambiwa zwifuwo zwine vha vha nazwo. Vhathu vha a lwela zwifuwo zwa mufu. U wana muṅwe a tshi ḽoḽo dzhia zwoḽhe vhaṅwe vha si tsha wana tshithu. Arali hu ano maḽuvha, mufu arali o sia mabindu awe, u wana ho vuwa pḽiriri khulu muḽini. Vhana vhahulwane vha ḽoḽa u dzhia na zwa vhana vhaḽuku, mabindu eneo u a wana hu tshi swika hune a wa nga ṅwambo wa uri a ḽo vha a tshi khou tshimbidzisa zwi si zwone.

1.3.1.7 U sa kona u ḽanganedza lufu

Ha vhuya ha lovha muthu muḽini, u wana hu na bomepome ḽihulu muḽini. Kha vhathu vha sa koniho u ḽanganedza lufu u wana vha tshi mbo ḽi vha na muloi wavho heneḽho muḽani. Arali ha lovha ṅwana muḽuku, khomba, mubvana, muḽhannga kana munna a songo vhuya a lwala lwa tshifhinga tshilapfu, u ya nga ha mvelele ya Vhavenda vha tenda kha ḽa uri hu na muloi nga ngomu. Vhathu a

vha tendi uri muthu u a sokou lovha. Musi ri tshi thetshesela kha tshiko tsha mafhungo 5 ri pfa vha tshi ri arali zwa bvelela zwi songo lavhelelwa, nga murahu ha mbulungo hu a yiwa Phafuri u ya u vhonisa tsho lāho mufu. Muloi o vha a tshi vhonala nga u vhuya o phulwa bemu. Vha tshi isa phanda vha ri na vengo lo vha li tshi nga ita uri muthu a vhe muloi. Arali lufu lwa wa mudini, vhatu a vha koni u lu tangedza uri lwo da. Vha funa lwo wa ha muṅwe. U a wana tshinwe tshifhinga vhatu vha tshi vhulahana nga nthani ha u sa tangedza. Miḍi i a pwashea nga ṅwambo walwo.

1.4 NDIVHO YA TSENGULUSO IYI

Muhumbulo muhulwane kha tsenguluso ino ndi u sengulusa ndila dzine mbulungo dza farwa ngayo kha Vhavana. Tsenguluso ino i do ombedzela mbudziso dzi tevhelaho :

- Lufu ndi mini na mbulungo ndi mini?
- Ndi phambano dzifhio dzine dza wanala kha mbulungo dza sialala na mbulungo dza musalauno?
- Zwine zwa ita uri mbulungo dzi dure ndi mini?
- Ndi tshini tshine tsha ita uri vhatu vha fhambane nga mbulungo ya muṅwe?

1.5 ZWIPIKWA ZWA TSENGULUSO IYI

- U sengulusa tshaka dza mbulungo dzo fhambanaho.
- U sumbedza mbulungo dzine vhatu vha dzi takalela na dzine vha sa dzi takalele.
- U tlatshedza zwivhuya na zwithithisi zwa mbulungo.

1.6 NDI NGANI HU NA IYI TSENGULUSO

Tshiitisi tsha uri hu vhe na iyi tsenguluso ndi ngauri zwa zwino kha Vhavenda hu na khudano kha uri mbulungo i fariswa hani, zwenezwo u ita tsenguluso ya lushaka ulu i a todea, ngauri i do bvukululela vhatu zwivhuya na zwithithisi zwa mbulungo dzo fhambananaho.

1.7 NGONA

Tsenguluso iyi i do shumisa ngona ya khwalithethivi. Ngona iyi ya do bveledzwa nga u tou kwama vhatu vho fhambanaho vha kha tshitshavha. Mushumo muhulwane ndi wa tsenguluso ya mbulungo ya Vhavenda.

1.7.1 Ngona ya Phuraimari

Kha ngona heyi ndi hune ra wana vhuțanzi ha u tou thoma vhune ha wanala nga ndila ya u tou kwama vhatu vho fhambanaho. Vhatu vhane vha do kwamiwa ndi vha tevhelaho :

Vhakalaha vha fumi (10) vhe vha nangiwa. Vhatanu (5) vhavho ndi vha bvaho kha vhatu zwavho tshitshavhani ngeno vhatanu (5) vhavho vha tshi bva kha nndu dza vuhosini.

Vhakegulu vha fumi (10) vhe vha nangiwa. Vhatanu (5) vhavho ndi vha bvaho kha vhatu zwavho tshitshavhani ngeno vhatanu (5) vhavho vha tshi bva kha nndu ya vuhosini.

Vhanna vha fumi (10) vhe vha nangiwa. Vhatanu (5) vhavho ndi vha bvaho kha vhatu zwavho tshitshavhani ngeno vhatanu (5) vhavho vha tshi bva kha nndu

ya vuhosini.

Vhafumakadzi vha fumi (10) vhe vha nangiwa. Vhaṭanu (5) vhavho ndi vha bvaho kha vhathu zwavho tshitshavhani ngeno vhaṭanu (5) vhavho vha tshi bva kha nṅu ya vuhosini.

Fumi (10) ndi thangana ya murole, ye ya nangiwa. Vhaṭanu (5) vhavho ndi vhaṭhannga ngeno vhaṭanu (5) vhavho vhe vhasidzana vha bvaho henefho kha tshitshavha.

Vhaṭanu (5) ndi ṅanga dza tshirema.

Vhaṭanu (5) ndi vhafunzi vha zwivhidzo zwo fhambanaho.

1.7.2 Ngona ya sekondari

Ngona iyi i ḁo vha yo sedza kha vhuṭanzi vhune ha vha ho kuvhanganywa nga vhagudi vho fhambanaho. Vhuṭanzi vhu ḁo wanala nga u kwama bugu laiburari, dzimagazini, mabambiri a tsenguluso, dzidesithesheni, desithesheni ṭhukhu dzo no bviswaho na dzi sa athu u bviswa dzigurannḁa, dzidzhenala na maṅwe maṅwalwa a kha inthanethe.

1.8 ZWINE NGUDO YA KATELA ZWONE

Tsenguluso i ḁo vha nga ha mbulungo ya Vhaventḁa ho lavheleswa tshaka dza Vhaventḁa dzi tevhelaho, naho hu sa ḁo tou bulwa dzoṭhe. Hu ḁo sedzwa kha tshaka dza Vhaphani, Vhambedzi, Vhaṭavhatsindi, Vhandalamo na dziṅwe. Hu ḁo dovha hafhu ha lavheleswa kha mitupo ine ya nga Nḁou, Singo na miṅwe.

1.9 TSENGULUSO YA MAÑWALWA

Tsenguluso ya mañwalwa ndi ya ndeme vhukuma kha ngudo inwe na inwe. Kha ngudo ino hu do ombedzelwa mañwalwa a tevhelaho :

Stayt (1931 :35) musa a tshi amba nga ha mbulungo u ri : "When the deceased is man, the body is arranged in a sitting position which the right side of the head resting on the clasped hands and if the joint becomes too stiff to manipulate they are first severed with an axe."

Arali wa nga lavhelesa izwo zwo ambiwa afho ntha, u nga tendelana nazwo nga la uri misini ya kale sa izwi na bogisi ho vha hu si na, muthu o vha a tshi vhulungwa o tou tumba. Arali muthu uyo a lovha vhathu vha siho tsini zwine zwa ita uri mirado yawe i vhe i songo kothiswa, vho vha vha tshi dzhia mbafo vha rwa kha zwiendanungo uri a kone u do longelwa zwavhufo dindini. Ho vha hu tshi shumiswa na muri wa bopha u fhofhelela zwavhufo. Hafha kha fhungo ili; ndi wana zwi tshi thusa musengulusi kha la uri a divhe uri hu na phambano kha mavhulungele a munna na a musadzi. Sa izwi Vhavenda vha vhathu vha vhutendatenda, ri wana vha na lutendo lwa uri musa mufu a tshi vhulungwa, u tea u bviswa dzigunubu kha zwiambaro zwawe na zwiinwe zwitsimbi. Vha shavhela uri sa izwi zwithu izwo zwi sa sini, zwi do valela ndila mufu kha lwendo lwawe. Zwithu izwo hu pfi a zwi shanduki na muvhala nahone zwi a penyela mufu zwa vho ita uri kha vha salaho zwi sa vha nakele.

Junod (1973:53) musa a tshi amba nga ha fhungo ili u ri : "No iron must be put in the grave. It is dangerous to the deceased for those things do not decay as quickly as the corpse."

Tshiko tsha mafhungo <http://www.comentary.dept.com/Traditional> Burial information Php (2002:157) musi tshi tshi khwaṭhisedza mafhungo a mbulungo tshi ri mbulungo ano maḍuvha i a fhambana zwi tshi bva kha vhathu kana kha lutamo lwa vhaṅe vha mufu. Vhaṅwe vhathu ri wana vha tshi vhulungwa lwanzheni, vhaṅwe vha vhulunga nga ṅḁila yeneyi ine ra i ḁivha ya u shumisa na bogisi ha vha na vhane vha tou fhisa tshitumbu ha konou vhulungwa miora. Mavhulungele a ano maḍuvha musi ri tshi lavhelesa ri wana a one o tou ḁa na vhathu vhane vha bva seli ha malwanzhe. Nga maanḁa havha vha vhurereli ha Tshikhrisite.

Nga murahu ha mbulungo hu vha na mishumo ine ya itwa. Hezwi zwi vha zwi khou tevhedza maitete a mvelele ya lushaka lwonolwo. Sa izwi kha mvelele ya Tshivenda ho no ḁi dzhenela na zwiṅwe zwigwasha, ri wana na vhafunzi vha tshi shela-vho mulenzhe mbulungoni dzavho. Mashaka na dzikhonani vha a vha na zwine vha nga ambavho nga ha mufu.

Hu a vha na tshifhinga tshine vhathu vha pfi vha ya u ṭovhowa. Afha ndi hune vha vha vha khou vhona we vha vha vha tshi mu funesa lwa u fhedzisela.

Kha musengulusi zwo ambiwaho afho ṅḁha zwi vha zwa ndeme ngauri u ḁo kona u ḁivha-vho ṅḁila dzo fhambanaho dzine vhathu vha vhulungiswa ngazwo. Kha ene ho vha hu ṅḁila nthihi yeneyi ya u shumisa bogisi kha u vhulunga, fhedzi-ha zwo vho thusa vhukuma kha tsenguluso iyi u kona u ḁivha uri maḁini hu a vhulungwa mufu na u fhiswa ha vhulungwa miora zwi hone.

Musi ro lavhelesa kha sia leneji la mbulungo, tshinwe tshiko <http://www.h.comnet/oedipus/burial.html> (1993:175) musi tshi tshi talutshedza tshi ri : “A burial site can be defined as area which serves to protect the body from scavengers and revenges of weather. The deceased one can be buried with the tools that he used in life.”

Musengulusi musi a tshi lavhelesa zwe tshiko tsha talutshedza afho ntha, u a tendelana nazwo vhukuma musi a tshi sedza kha mvelele ya Vhavana ngauri vha a tenda kha la uri mufu u kha di ya u tshila kha shango la vhomakhulukuku wawe. Ndi ngazwo vha tshi vhea zwithu zwine zwa nga mbeu, ndongwana, zwidudu, zwiselo na mafumo, zwine vha tenda kha la uri u do zwi shumisa henengei phanda.

Zwe zwiko zwa mafungo zwa tahisa afho ntha ri wana zwi tshi khwahtisedzwa- vho nga tshinwe tshiko tshine tsha vha <http://www.heritagefh.ca/english/burial.htm> (2003:36) tshe tsha ri tshi tshi amba nga ha ili fungo tshe : “Burial is the practice of disposing of human remains by placing them in the earth in a cemetery.” Hezwi ndi zwine ra zwi wana zwi tshi khou bvelelesa ano mavhava ngauri ri wana vhatu vha tshi fhatela mavhava sa dzinndu dzi dzulaho vha no khou tshila shangoni lo omaho. Ilo bogisi lo hwalaho mufu wa tama li sa fukedzwi nga u naka halo. Vhavana vha tenda kha la uri arali mufu a toniwa na ndila dzawe dzi a mu tshenela.

Nga ha heji fhungo ri wana Mönnig (1967:133) a tshi li vhea nga ndila heyi :
“Chiefs and heads of lineages and their wives are buried in the cattle kraal.” Afha
ndi musu tshiko tsho lavhelesa kha sia la mahosi. Hezwi ri wana zwi tshi bvelela
vhusiku sa ndila ya thonifho kha mutwa wa ha vuhosini. Ndi zwithu zwine zwa
itwa nga ndila ya tshidzombe. Vhavenda nga mvelele vha tenda kha la uri arali
zwa itwa nga iyo ndila zwi dovha zwa thivhela uri kholomo dzi sa fholodze.

1.10 MVALATSWINGA

Musi ho sedzwa mbulungo zwi khagala uri i na thaidzo nnzhi. Ndi ngazwo zwi
tshi todea uri hu vhe na ngudo ya lushaka ulu, ine ya do thusa kha u sumbedza
zwivhuya na zwithithisi zwa mbulungo.

NDIMA YA 2

2 MBULUNGO HO LAVHELESWA KHA DZINWE TSHAKA LIFHASINI.

2.1 MARANGAPHANDA

Musengulusi musi a sa athu u dzhena tshothe kha tsenguluso iyi, u do thoma zwawe nga u sumbedzisa zwine vhanwe vhanwali vha amba nga ha mbulungo dza tshaka dzothe. Hu do lavheleswa na kha fhungo la uri na hone mbulungo ndi mini, ndi ngani hu tshi vhulungiwa, tshaka dza mbulungo, fhethu hune vhathu avho vha tea u vhulungwa hone na zwifhinga zwine zwa shumiswa kha u u fara mbulungo. Musengulusi a do dovha hafhu a lavhelesa kha fhungo la uri ndi vhafhio vhane vha tea u dzhenelela kha sia la mbulungo na vha sa teiho ndi vhafhio.

2.1.1 Mbulungo ndi mini

U ya nga ha tshiko tsha mafhungo 2 vha sumbedzisa uri mbulungo ndi ndila ine ra londota ngayo mufu. Musi hu tshi londotwa mufu, hu dovha hafhu ha sumbedzwa-vho na thonifho khazwo. Vha isa phanda nga la uri, musi muthu a khou londota tshithu u vha a khou itiswa nga lufuno lune a vha nalwo kha tshenetsho tshithu. Zwithu zwa hone zwi itwa nga ndila ya u tou toolola nahone nga vhuronwane. Vha dovha hafhu vha sumbedzisa uri tshilondotwa tshi farwa nga ndila yavhuqi. Vha dovha vha dadziswa nga tshiko tsha mafhungo 7 vhane vhone vha tshi amba vhe u vhulunga ndi ndila ya u dzumba tshithu.

Tshidzumbwaho tshi tshine tsha funwa vhukuma. Zwi vha zwi khou itelwa uri tshithu tshenetsho tshi songo vhuya tsha vhaaisala na luthihi. Vha tshisa hafhu la uri, hu vha hu khou shavhiswa uri ane tshi si vhe tshawe a songo vhuya a tshi dzhia na khathihi. Mune watsho ha tami u tshi lozwa.

Tshiko itsho tshi isa phanda tsha sumbedzisa uri afha ndi u swita zwo salelaho. Tshithu tsha hone tshi vha tshi tshine tsha thogomelwa vhukuma. Arali muthu o vhulunga tshithu, u ya nga havho, vha ri u vha na fulufhelo la uri u do di dovha a tshi shumisa tshifhinganani tshi daho, U sumbedza uri vathu ha a londa mufu wavho, vha di dovha vha ya vha tolela henefha la he vha mu vhulungela hone. Afho vha vha vha khou itela uri vha hone arali hu na hunwe ho vhaaisalaho henefho kha livhidani, na u dovha hafhu vha bvisa mashika kana tshene dzi re henefho. Iyo ya vha tsumbo ya u vha na ndavha na zwithu zwau.

Haddock (1980:235) ene a tshi amba nga ha mbulungo u ri : “Burial is the act of burying, the act of ceremony of putting dead body into a grave, burial site/ ground”.

Izwo zwa mbo amba uri ndi mushumo une wa itwa wa u vhea tshitumbu ngomu livhidani.

Zwa dovha hafhu zwa dudziswa nga tshiko [http://en, wikipedia; org/wiki/burial](http://en.wikipedia.org/wiki/burial).

(July 2007) musi tshi tshi ri :

“Burial also called interment and information is the act of placing person or object into the ground. It is accomplished by excavating a pit or trench, placing an object in it and covering it over.

Muhumbulo muhulwane wa tshiko itsho wa divha muthihi na wa tshiko tsho fhiraho wa u vhulunga muthu kana tshithu mavuni. Ndi u bwa dindi tshithu kana muthu zwa longelwa ngomu.

Thompson (1996:107) ene-vho nga ha ili fhungo u ri: “Burial is the burying of a corpse funeral archaeal grave or its remains”.

Izwo zwa tou khwaṭhisedza tshoṭhe fhungo la uri ndi a swiṭa zwo salelaho mavuni. Zwithu zwi a vhulungwa hu u shavhisa uri zwi do tambisea .

Tshiko tsha mafhungo 2 vha amba uri musi hu khou vhulungwa itsho tshitumbu, muya u vha wo no pfuluwa khatsho lwa tshoṭhe. U ya nga ha lutendo lwaho, vha ri muya u vha wo ya kha shango la vhadzimu hune wa do tshila hone. Musi u henengei vha ri u a kona u shuma sa mutsireledzi wa vha tshilaho. Khavho navho hu vha hu kha di vha na vhuṭumani vhuhulwane.

Fowler (1990:253) ene a tshi amba nga ha mbulungo u ri :” The depositing of anything under earth or water or enclosing it in some other substance.”

Uyu a tshi amba nga ha mbulungo a sumbedzisa uri muthu u a vhulunga mavuni kana maḁini. Afha zwi bva kha uri vhathu vhenevho vha vhulunga nga nḁila-ḁe.

Zwa dovha zwa tikedzwa-vho nga Longman (2000:96) musa a tshi ri: “The act of burying. Formally the computations etc. of mortality. The depositing of anything under earth.”

2.1.2 Ndi ngani hu tshi vha na mbulungo

Tshiko tsha mafhungo 2 vhone vha tshi amba nga ha fhungo ili vha ri nga murahu ha lufu, tshitumbu ngauri a tshi tshe na muya, tshi a thoma u sina, kana u tshinyala. Arali zwo ralo tshi a vha na munukho u si wavhuḁi. Tshitumbu a tshi tei u dzula khagala vhathuni. Vha isa phanḁa nga la uri muya watsho a u tei u femiwa nga vhathu. Tshithu tshihulwane tshine tsha vha tsha ndeme kha ha mbulungo ndi thonifho ine vhathu vha vha nayo kha mufu. Vhathu vha vha na lutendo lwa uri mufu wavho u tea u funwa. Zwi dovha zwa thusa uri vhaḁuhulu, vha mufu kana maḁwe mashaka vha songo konaho u ḁa mbulungoni vha konou ḁivha ho vhulungwaho wa havho.

Vha tikedzwa nga tshiko 7 musa vha tshi ri arali tshitumbu tsha nga dzula heneffho nḁa tsha sa vhulungwe, tshi a liwa nga tshiḁwe na tshiḁwe. Izwo zwa vho ita uri thonifho kha mufu i sa tsha vha hone. Tshiḁwe ndi tsha uri mbulungo i a kona u vhumba vhuthihi, vhuḁumani, vhushaka ha mufu na vho salaho.

Mashaka awe vha a kona u dzula vha tshi mu hambula. Vha dovha hafhu vha amba la uri nga riwambo wa mbulungo, ri wana uri vhuṭungu vhu a fhungudzea ngauri vhathu vha a kona u divha he vha dzumba mufu wavho. U vha a songo tou laṭwa.

Zwino kha zwitenwa zwi tevhelaho musengulusi u do lingedza u dodombedza nga ha mbulungo ho sedzwa kha tshaka dzo fhambananaho. Musengulusi u do dovha hafhu a lavhelesa kha maitete a mbulungo dzavho, zwivhuya na zwithithisi zwa hone. Zwine zwa nga dovha zwa lavheleswa ndi zwa mavhulungele a ano mavhuya uri a a fana na na mavhungule a musalaula. Ha do dovha ha lavheleswa na zwi fhambanyaho. Ha dovha hafhu ha lavheleswa- vho ndila dzine dza nga itwa uri zwithu zwi vhuyelele ngonani.

2.2 MAVHULUNGELWE A MAINDIA

U ya nga ha tshiko tsha mafhungo 6, vha ri u ya nga ha mvelele ya Maindia, arali muthu o lovha, ha iswi motsharani. Mbulungo i mbo di itwa nga leneḽo duvha. Vha sumbedzisa uri arali muthu wa hone o lovha vhusiku, mbulungo i mbo di itwa nga matsheloni a li tevhelaho. Vha ri arali o lovha lo no di siara mbulungo ya hone i mbo di vha nga mathabama. U ya nga ha mvelele yavho, mbulungo a i vhi mavhonywa. Iyo i vha mbulungo ya vhathu vha si gathi nahone vhe nga tshavho. U ya nga lutendo lwaho, lukanda lwa muthu lu vha tshioro tshavhudi. Zwioro izwo ndi zwine vha kona u zwi shumisa kha uri mabindu avho a tshimbile zwavhudi. Ndi ngazwo vha tshi takalelesa u sa isa muthu wavho

motsharani. Izwi zwi vha thusa kha ja uri vha kone u sutula zwavhuḍi mufu wavho a sa athu u oma lwa tshoṭhe.

Tshiko tsha mafhungo 11 u mbo ḍaḍisa izwo musi a tshi ri arali ha lovha muthu wa lushaka lwavho, li vha dakalo lihulu. Vha tenda kha ja uri mufu o awela kha mathupho a lino shango. O tuwa o ya ha Mudzimu wavho. Lushaka ulu lu lila zwiḥulu arali nwana a bebiwa muḍini ngauri vha ri o ḍa kha shango ja mathupho. Vha isa phanḍa nga ja uri musi muthu a lovha, vha a sutula lukanda a sala e marambo fhedzi. Nga mvelele yavho vha tenda kha ja uri mufu musi a tshi tuwa u tea u tuwa o naka, zwine zwa amba uri u sutulwa ha lukanda ndi u itela uri mufu a tuwe o naka. Vha tenda kha ja uri nama ndi yone yo tshinyalaho nga zwa lino shango. Ndi ngazwo vha tshi tama uri i sale hu tuwe marambo fhedzi. U tshena ha marambo zwi vha nea tshivhumbeo tsha uri mufu wavho o naka ha tshe na tshika.

Vha tshi ya phanḍa vha sumbedzisa uri zwi a vha lelutshedzelea kha u sutula lukanda ngauri mufu wavho u ḍo vha a songo oma sa a bvaho motsharani. Fhedzi-ha vha vhona thaidzo khulu arali mufu o ya motsharani sa zwine zwa itwa ano maḍuvha. Vha dovha vha ri kha ili fhungo, uri mushumo u kone u tshimbila zwavhuḍi, vha dzhia vha vhlisa maḍi manzhi. Maḍi ayo ndi ane a ḍo shuma kha u nokisa tshitumbu itsho. U ya nga ha maitele a mvelele yavho, vha ri mufu u khou tamba. U tea u sia tshika yoṭhe fhanḍo shangoni a tuwa o naka. Musi vha tshi khou bvisa lukanda ulwo, u ya nga ha lutendo lwavho, ndi u sia tshika dzo kwamaho muvhili.

Nga maitetele azwo vha ri zwipida zwiḽa zwi a kona-ha u kuvhanganyiwa zwa ḽo kona u shuma sa zwioro zwavho. Vhaḽwe vhavho vha vhulungelwa heneḽho hayani, ngeno vhaḽwe vha tshi nga iswa mavhidani . Vhathu vha dzhenelaho kha mushumo uyo woḽhe ndi vha vhanna na vhana vha vhatukana. Vhafumakadzi a vha dzheneleli na luthihi kha uyo mushumo. Arali muthu uyo a tshi khou vhulungelwa mavhidani, zwipida zwiḽa zwi sala na vhone vhafumakadzi.

U ya nga ha maitetele avho, mufu u vha o putelwa nga lulagane lutshena. Tshi hwalaho tshitumbu ndi tshithu tshine tshivhumbeo tsha hone tsha nga bogisi leneḽi ḽa u vhulunga mufu. Tshithu itshi tshi vha tsho itwa nga ḽaraḽa ine ya vha ya sefo. Vha ri tshitumbu tshi vha tshi nga ngomu tshi khou tou vhone tsho ḽi putelwa nga lagane. Tsho hwalaho ha vhulungwi natsho. Itsho ndi tshine ra nga ri tshi a kone u hwala zwitumbu zwinzhi –zwinzhi ngauri vha tou bvisa tshitumbu, tsha nekedzaniwa, tsha dzhena dindini. Itsho tsho mu hwalaho vha dovha vha humela natsho hayani.

Vha dovha hafhu vha nea ḽhandavhudzo ya uri, arali hune vha khou vhulungela hone hu tsini, vhanna vha vha vhone vhane vha hwala itsho tshitumbu nga lwonolwo lusefo hu songo shumiswa moḽoro. Dindi ḽa hone ḽi vha ḽo bwiwa nga ndila ine ḽhoho ya mufu ya tea u lavhelesa hune mufu a bva hone. Nga ha izwo vha tenda kha ḽa uri mufu u ḽo vha a khou humbula vhubvo hawe, zwa ḽo kona u ita uri ndila dzawe dzi mu tshenele.

Dindi ja hone a li fhatelwi. A hu na mitshini ine ya shumiswa kha u tsitsa tshitumbu itsho. Vhathu vha tou nekedzana. Vha taha ja uri musi vha tshi khou fukedza, vhatukana vha di vha hone henefha tsini na livhida. Vhathu avho vhothe nga duvha leneli ja mbulungo, dzimbilu dzavho a dzi sumbi u pwashekana na luthihi.

Khavho mbulungo i tou nga u lafa tshe wa vha u sa tshi funi. Dindi ja hone a li fukedzwi ja tou dala. Izwo zwi vha zwi khou itelwa uri musi vha tshi bva thabeloni dzavho dza nga Lavhufanu vha a da vha shelanyana mavu sa nyonesano na mufu. Nga tshifhinga tsha mbulungo, vhalidzi a vha wani tshifhinga tsha u shela mavu. Zwa u shela mavu ndi zwithu zwine vha zwi ita lwa maduvhanyana dindi ja vhuya ja dala . Matungo a livhida hu vhewa matombo a u tikedzela mavu. Nga murahu ha mbulungo, vha ri a huna vhunwe vhumambo vhune ha itiwa. Tshavho ndi dakalo line vha vha vha nalo ja u takalela mufu wavho wavho uri o bva tshengeloni ya lino shango, o ya hayani u awela.

2.2.1 Vhudi ha mbulungo dzavho

Mbulungo dzavho a dzi duri. Kha fhungo ilo ri vha ro lavhelesa kha zwitewa zwi tevhelaho:

- A hu na u rengwa ha zwiḽiwa zwinzhi zwa vha ḽaho u phalala sa izwi hu si na gogo ḽi no ḽa.
- Sa izwi mufu a sa iswi motsharani, a zwi vha ḽureli kha sia ḽa dzimbadelo.
- A hu rengwi bogisi sa izwi mufu a tshi vhulungwa nga lulagane fhedzi.
- ḽivhiḽa ḽa hone a ḽi fhaḽelwi
- A hu rengwi tombo ḽi no ḽura nḽha ha ḽivhiḽa.
- Maluvha ha vhewi nḽha ha ḽivhiḽa.
- Zwiḽu zwine zwa shuma sa murunzi a zwi fhaḽiwi nḽha ha mavhiḽa.
- Vhathu a vha ḽidini nga u renga zwiambaro zwi no ḽura zwa u ambara nga ḽuvha ḽa mbulungo.

2.2.2 Vhuvhi ha mbulungo dzavho

- Vha a sutula lukanda lwa mufu
- Tshitumbu u a wana kha vhaḽwe vhavho vha tshi tou tshi fhisa.
- Vhafumakadzi a vha tendelwi u dzhenelele kha sia ḽa mbulungo.
- Khavho, a zwi dini, mufu u a ḽi vhulungwa maḽwe mashaka vhe si ho tsini.

Musi muthu a tshi lavhelesa maitete a mavhulungele avho, u wana o fhambanesa na kha dziḽwe tshaka. Maitete ayo ndi a konḽaho u ḽanganedzwa kha tshaka nanzhi. U ya nga ha lutendo lwavho, sa izwi mufu a tshi vhulungwa nga lulagane fhedzi, vha sumbedzisa uri ndi maitete a u vhuedzedza ḽama mavuni. Vha tenda kha ḽa uri sa izwi ḽama i tshi bva mavuni, i fanela u dovha u vhuelela hone, Mavhulungele ayo ri a dzhia e mavhulungele a mupo.

2.3 MAVHULUNGELWE A MADZHUTA

Tshiko tsha mafhungo <http://www.fishould.die.couk/religioustraditions.php>:

(2007:2 musitshi tshi tshilutshedza mbulungo dza Madzhuta tshi ri:

Jewish funerals are governed by a set of rituals and traditions which particularly apply to the seven immediate family members, the spouse, mother, father, son daughter, brother or sister.

Vhurereli ndi tshithu tsha ndeme vhukuma u ya nga ha mvelele ya Madzhuta. Ndi maitete ane vha a tshogomelesa na u a tevhedza. Mavhulungele kha vhathu vhahulwane na kha vhana u wana zwi songo tou fhambanelana kule. Na zwifhinga zwavho zwa mbulungo, ri wana vha tshi shumisesa tshifhinga tsha nga matsheloni na tsha nga mathabama. U ya nga ha lutendo lwavho, ri wana vha tshi pfesesa uri vhathu vhane vha tea u dzhenelela kha mbulungo ndi vha muṭa. Vha nḽa vha nga ḽi tou thusedza-vho.

Vhuṽwe vhurereli havho ri wana vhu tshi fhambana u ya nga ha zwitshavha. Vha tshi amba vha ri hu na dzangano ḽa mbulungo ḽine ḽa pfi Chevra Kadisha, ḽine ḽa lugisa mushumo woṽhe wa mbulungo. U ya nga ha mvelele yavho, mbulungo i farwa ḽeneḽo ḽuvha .Tshitumbu a tshi lali tshi songo vhulungwa ngauri mufu wavho ha izwi motsharani.

Vha dovha hafhu vha sumbedzisa uri arali mufu e na mashaka a kulenyana, vha nga kha ḽi lindeliwa lwa tshifhinganyana, fhedzi mushumo u ḽo iswa phanḽa arali

muthu uyo a sa bvelela. Mufu arali e wa tshisadzini u taniwa nga vhafumakadzi. Fhedzi arali e wa tshinnani u taniwa nga vhanna. Maitele a mvelele ya havho malugana na mavhulungele vha a a tevhedza vhukuma. U ya nga ha mvelele yavho, tshitumbu a tshi vhulungwi tshi songo ambara. Arali tsha vhulungwa tsho ralo, zwi sumba u sa vha na thonifho khatsho. Nga inwe ndila hu dzhiiwa hu u tou laṭa muthu. Tshitumbu vha sumbedzisa uri tshi a tanzwiwa zwavhuḍi tshi sa athu u vhulungwa. Dindi la hone a li fhatelwi. Khavho hu shumiswa bogisi kha u vhulunga mufu, nahone ndi vhathu vha vhulungelaho mavhidani.

U ya nga ha tshiko tsha mafhungo, vha sumbedzisa uri, henengei mavhidani vha muṭa vha a wana tshifhinganyana tsha u dzula na mufu. Izwo zwa dzhiiwa sa nyonesano yavho na mufu lwa u fhedzisela. Vha muṭa vha vha vha khou tamela mashudu mavhuya kha lwendo lwawe. Vha dovha hafhu vha tahisa fhungo la uri nga maitele avho, musi vhathu vha tshi toḍa u sumbedza uri vho vha isala vhukuma nga lufu, hu a vha na u thukhulwa kana u kherulwa ha zwipiḍa zwa zwiambaro zwa vhalidzi. Wa vhona vhathu vho ita nga iyo ndila, zwi mbo sumba tshoṭhe u kwashekana ha dzimbilu dzavho.

Musi vha tshi ya phanda vha mbo sumbedzisa uri thoho ya mufu i sedziswa hune a bva hone. Izwo zwa do kona u thusa mufu kha la u humbula hune a bva hone. Musi bogisi li khou tsa, vha ri hu a vha na muṅwe wa lushaka ane a khou renda nga Tshiheberu. Izwo zwi vha zwi khou sumbedza thonifho kha mufu. Vhathu avho vha tamela mashudu mufu uri muya wawe u tuwe wo

rula. Kha vhalidzi, vhane vha tama u onesana na mufu, nga ndila ya u posa mavu vha a tendelwa. Musi dindi lo no dala, hu vhewa matombo a u tikedza mavu. A hu shumiswi tombo lo tou rengwaho. A hu vhewi na maluvha. Musi vhatu vha tshi balangana, u ya nga ha tshiko itsho, vha ri vha ya vha tamba zwanda hayani. Vha tenda kha la uri u tamba zwanda ndi u tamba tshika ngauri vha vha vha khou bva u vhulunga mufu. Vha shavhisa mafhanza ane a nga da nga nwambo wa u sa tamba zwanda.

Vha dovha hafhu vha sumbedzisa uri nga madekwana vhahura vha a da u vha khuthadza. U ya nga havho vha ri tshiila tshi a kona u fhedza nwaha. Izwo zwa mbo sumba lufuno lune vhatu vha vha nalwo kha mufu. Zwa mbo tou sumbedza tshothe uri muthu wavho a vho ngo tou lafa, vho tou londota nga lufuno. Lune u londota uho zwi nga dzhia tshifhinga tshilapfu uri vhatu vha hu hangwe. Nga murahu ha tshifhinga tsha tshiila, hu a itwa vhuambo ha u bvula nguvho. Afho vha ri hu vha hu khou handululwa thundu yotha ya mudini uri i do kona u shumiswa nga vho salaho.

Vha dovha hafhu vha tshisa la uri arali vhatu nga tshifhinga tsha tshiila, vho vha vha tshi ambara zwiambaro zwitswu, nga itsho tshifhinga vha vho tendelwa u ambara zwiambaro zwiwe na zwiwe. Musi mushumo uyo u tshi itiwa, vhatu a vha vhi vho tungufhala sa musu vha tshi khou vhulunga. Nga ili duvha vhatu vha a la, vha nwa, vho di takalela. Kha mbulungo dza lushaka ulwu, ri wana uri a dzi duri ngauri dindi la hone a li fhatelwi. mbulungo ya hone a i nga vhi ya vhatu vhanzhi ngauri i farwa lenelo duvha. A hu na tombo li

no dūra line la vhewa ntha ha livhida. A hu badelwi tshelede nnzhi-nnzhi ya u dzula ha tshitumbu motsharani. Na maluvha a huna ane a vhewa ntha ha livhida. Izwo zwa mbo ri nea muhumbulo wa uri mbulungo dza lushaka ulwo dzi a kona u swikelelwa nga vhatu vhothe.

2.4 MAVHULUNGELWE A MAMUSILIMU

Kha lushaka ulwu, hu vha hu na zwigwada zwivhili. Hu na tshigwada tshine tsha vhidzwa u pfi Shiite na tshinwe tshine tsha pfi Sunni. Hezwi zwi dzhiwa zwi zwone zwigwada zwivhii zwi hulwane zwine zwa wanala kha holu lushaka. Vhatu avha ndi vha tendaho kha fhungo la uri muthu u bva Mudzimuni nahone a tshi tuwa u tea u vhuyelela ha mune wawe. Izwo zwa mbo khwaṭhisedzavho nga Kruger (1996:246) musi a tshi ri : “To God we belong an to him is our return.”

Zwine zwa amba uri Mamusilimu vha tenda kha la uri zwe Mudzimu a vha o nea vhatu u a dovha hafhu a zwi dzhia murahu.

U ya nga ha maitete avho, vha sumbedziwa uri musi vha tshi vhulunga, vha thogomelesa mvelele yavho. Zwithu izwo vha dovha hafhu vha zwiita vho sendamelesa kha vhurereleli havho ha bugu khethwa yavho ine ya pfi Korani. Mbulungo ya hone i vha hone hu songo fhela awara dza fumbili ina. Vha mbo tavhanya vha zwi pfesesa uri muya wa muthu u mbo di fhandekana na tshitumbu lwa tshothe nga tshifhinga tshenetsho tshine muthu a khou lovha

ngatsho. Vha ri musi tshitumbu tsho ladzwa henefho, tsho i vha yo sedziswa fhethu hu khethwa ha dorobo ya Merkkah. Afho zwi vha zwi khou itelwa uri mufu a humbule vhubvo hawe. Zwa do kona u ita uri muya wawe u edele lwa tshidele. Vha dovha hafhu vha amba fhungo la uri arali ha sa tevhedzwa maitete ayo, zwi mbo disa khombo kha vho salaho.

Arali mufu e wa munna, u vha o tamiwa nga vha tshinnani ngeno arali e wa musadzi a tshi vha o tamiwa nga vha tshisadzini. Mushumo uyo ndi u itwaho nga vha lushaka. Tshitumbu tshi vha tsho putelwa zwavhudi nga lulabi lutshena. Izwo zwi itwa nga ndila ya vhudele nahone ya tshonifho. Labi lo putelwa mufu ndi li sa duri. Hu tshi sedzwa kha sia la dindi la mufu, ri wana uri a li fhateliwi. A hu shumiswi mitshini kha a tsitsa tshitumbu. Vhathu vha shumisa ndila ya u tou nekudzana. Vha dovha hafhu vha sumbedzisa uri musi mbulungo i kati, hu a vha na dzithabelo dzine dza itelwa mufu. Zwi vha zwi khou itwa nga vha lushaka. Afha hu vha hu khou sumbedzwa lufuno na tshonifho kha mufu.

U ya nga ha mvelele yavho vha tenda kha la uri muñwe na muñwe musi a tshi tuwa kha lo omaho, u ya u tangana na Mudzimu wawe, muya wawe u vha u khou ya u awela hune wa bva hone. Vha tahisa la uri mufu musi a tshi vhulungwa, tshifhatuwo tshawe tshi vha tsho sedziswa fhasi kha tshanda tshawe tsha u la. Tshitumbu tshi vha tsho iledzwa bogisi lwa tshothe. Nga inwe ndila mufu ha vhulungwi nga bogisi .Musi vhathu vhe kati na mushumo wa u fukedza, Vhalidzi vha a newa tshifhinga tsha u onesana na

muthu wavho lwa u fhedzisela. Vha zwi sumbedza nga u posa mavu. Iyo i vha tsumbo ya uri nama i vhuyelela mavuni. Ayo ndi mavhulungele a mupo.

Nga maurahu ha musidindi lo no fukedzwa, hu vhetshedzelwa matombo nga matungo a u tikedzela zwavhuḁi mavu. A hu shumiswi tombo line la tou rengwa. A huna zwa u vhewa ha maluvha ntha ha livhiḁa. U ya nga ha mvelele yavho, tshiko tshi sumbedzisa uri hu a vha na maḁuvha mararu a u lila ane a tou vha a tshiofisi manzhi a u lila a a vha hone kha wa musadzi arali o lovhelwa nga munna. Nga ayo maḁuvha a tshiila, vhathu vha vha vha khou la zwiliwa zwo khethefhalaho. Zwine zwa amba uri vhathu a vha tei u tshikafhala nga ayo maḁuvha. Arali muthu o ḁidzhenisa kha zwi mu tshikafhadzaho nga ayo maḁuvha, ha tendelwi u sendela tsini na vhathu vha songo tshikafhalaho.

2.5 MAVHULUNGELWE A MAHINDU

U ya nga ha mvelele ya Mahindu, musivha tshi amba nga ha lufu vha ri ndi u tuwa ha muya kha muvhili u tshi ya ha muḁe wawo ngei makoleni. Izwo zwo ḁo khwaḁhisedzwa-vho nga tshiko tsha mafhungo [http://www.fishoulddie.co.uk/religious traditions php](http://www.fishoulddie.co.uk/religious%20traditions.php) musitshiriti:

For Hindus, death represents the translation of the soul from one embodiment to the next and is the means by which the spirit can ascend its journey towards Heaven or Nirvana.

Izwo zwa mbo amba uri musu muya wa muthu u tshi bva kha muvhili, u ya ha mune wavho u awela. Lushaka ulu ndi lu tendaho kha la uri mbulungo i tea u vha nga ndila ya tshimima. Zwine zwa amba uri vhatu vha do vha vho di takalela vhukuma nga ilo duxha. Mvelele yavho i tenda kha la uri musu muthu a tshi bebiwa, u vha o da tshengeloni khulu kha lo omaho. Afho ndi hone hune vha hudza zwililo vha tshi elekanya vhuṭungu vhune muthu a khou ya u tangana naho. Dakalo vha li sumbedza musu ho lovha muthu. Vha tenda kha la uri o awela tshengeloni ye a vha e khayoy.

Tshitumbu tshi tou fhiswa. Iyo ya vha tsumbo ya u bva ha muya kha muvhili. Musu tshitumbu tshi tshi khou fhiswa, arali tsha vhuya tsha duga nga ndila i si yavhuḍi, zwi mbo vha tsumbo khavho ya uri mufu wavho ho ngo tanganedzwa zwavhuḍi kha shango la vhadzimu. Fhedzi-ha , arali tshitumbu tsha duga nga ndila i fushaho muṁwe na muṁwe, zwi mbo amba u tanganedzwa ha mufu kha shango la vhadzimu. Mudzimu wavho ndi ane a pfi Brahma. Mudzimu uyo wavho vha mu vhidza uri ndi ene musiki wavho.

Nga vhubvo Mahindu ndi vhatu vhane vha bva India. Ndi vhatu vhane vha tendesa kha zwa vhurereli havho. Musu muthu o lovha u ya nga ha maitele avho, u ededzwa zwavhuḍi henefho fhasi. Vha muṭa vha vha hone vhane vha ita dzithabelo. Naho vha khou ita dzenedzo dzi thabelo hanefho, a vha tendelwi u fara tshitumbu itsho. Vhalidzi vha tea u kuvhanga hanefho, sa ndila ya nyonesano na mufu. Nga tshenetsho tshifhinga, dzithabelo dzi vha dzi khou ya phanḍa. Zwifhiwa zwi ngaho sa malegere zwi vha zwi khou nekudzwa vhatu.

Phosho u ya nga havho a yo ngo khakhea, sa izwi i tshi dzhiwa sa tshipiqa tsha wonoyo mushumo. U sumbedza uri nangoho phosho yo tendelwa musi hu na mbulungo, u nga wana vha tshi khou lidza dziphaphala na dzitsimbi.

Vha dovha hafhu vha sumbedzisa uri musi vhathu vha kha wonoyu mushumo, zwiambaro zwa mvelele ya havho ndi zwone-zwone kha u ambarwa. Muvhala wazwo u vha u mutshena. Arali muthu e khonani na mufu, musi a sa athu u dzhenelela kha mafhungo a mbulungo, u tea u tou thoma nga u vhudzisa maambarele. Izwo zwi mu thusa kha uri a sa hume a songo vhulunga we a dala ene. U ya nga ha tshiko 11 vha sumbedzisa uri musi vhathu vhe kati na u fukedza, nwana muhulwane wa mutukana wa mufu, kana muñwe wa lushaka ane a vha wa tshinnani, u vha a khou ita zwirendo a tshi itela mufu. Uyo u vha o imela lushaka lwothe. Itsho ndi tshiko tshine tsha vha muñwe wa ramabindu henefho kha tshitshavha.

Vha dovha hafhu vha tshisa fhungo la uri sa tsumbo ya thonifho, vhanna vhothe vha a tshefa ndebvu. Arali tshitumbu tshi khou vhulungwa tsho ralo, tshi songo fhiriswa, a hu na mitshini i shumiswaho kha u tsitsa tshitumbu. Vhathu vha tou nekedzana. Musi vha kha mushumo wa u tsitsa, hu a vha huna muthu ane a khou vhala fhungo la Mudzimu. Vha mbo amba uri nga murahu ha mbulungo, vha muta vha ya hayani vha swika vha la zwiliwa. Dzithabelo na dzone dzi a itwa henefho mutani. Tshiila tsha hone tshi a kona u fhedza maduvha a fumi na mararu. Nga itsho tshifhinga dzikhonani dzi vha dzi khou disa zwifhiwa kana ndiliso. Mbulungo dza lushaka ulwo a dzi duri ngauri mufu

ha iswi motsharani, vhathu a vha dalesi, dindi la hone a li fhatelwi, a hu shumiswi bogisi, a hu vhewi tombo khathihi na maluvha.

Yone i vha mbulungo i thonifheaho ngauri vhathu vha hone vha tevhedza bvelele yavho. Vhathu vha vhanna ndi vhone vhane vha dzhenelelesa tshothe kha zwa mbulungo. Izwo zwa vho sia musengulusi a tshi nga li vhea nga ndila ya uri vhafumakadzi vha khou kandedzelwa pfanelo dzavho , ngauri a vha tendelwi u ya mbulungoni. Vha sendedelwa kule nazwo. Fhedzi- ha u nga zwi pfesesa nga ndila ya uri khamusi zwi khou itiswa ngauri ndi midzio mitete ine ya sa lenge u pwashekana dzimbilu. Izwo zwa mbo ita uri vha vhe nyofho tshothe kha mbulungo.

2.6 MAVHULUNGELWE A VHATHU VHA SA TENDI KHA VHURERELI

Avha ndi vhane nga vhubvo vha bva Britian. Ndi vhathu vhane vha sa tende kha zwa vhurereli ha Tshikhirisite. Zwine vha tendesa khazwo ndi milayo ya mvelele ya havho vho zwi livhanya na thonifho ya vhanwe. Izwo zwo do dadziswa nga tshiko tsha mafhungo [http://www/fishoulddie.co.uk/religious traditions.php](http://www/fishoulddie.co.uk/religious-traditions.php). (2005:6) musu tshi tshi ri:

Humanists are non- religious people who lives by moral principles based on reasons and respect for others, not obedience to domestic rules. They promote happiness and fulfillment in this life because they believe it is the only one we have.

Izwo zwa mbo sumbedza tshoṭhe uri mbulungo dzavho vha dzi ita nga lwa tshidele na ṭhonifho. Ndi vhathu vhane vha sa bve kha maitete a mvelele yavho. Vha tenda kha ḷa uri , musi muthu a lovha, hu vha u xeletwa ha vha hawe lwa tshoṭhe. Afha hu vha u ṭuwelwa nga tshithu tshine a u tsha ḍo dovha wa tshi vhona lwa tshoṭhe. Tshiko tsha mafhungo 11 vha ḍadzisa nga ḷa uri mufu arali e wa tshinnani u ṭhogomeleswa nga vhanna, ngeno arali e wa tshisadzini a tshi ṭhogomeleswa nga vhasadzi.

Vha dovha hafhu vha sumbedzisa uri muḍi u fhaṭiwa henengei mavhidiḍani a vhathu vhoṭhe. Tshinwe tshifhinga u wana vha tshi tou vha na fhethu havho hune vha hu shumisa kha u vhulungela hone. Mbulungo dzavho dzi fariwa nga matsheloni kana nga mathabama. Mufu wavho ha fhedzi duvha ḷoṭhe a songo vhulungwa ngauri ha iswi motsharani, vha sumbedzisa uri musi mushumo wa mbulungo u kati, hu a vha na dzinyimbo dzo khethiwaho dzine dza vha dzi khou imbiwa. Hu dovha ha vha na mushumo wa u ṭanganedza vhathu na u ṭalutshedza vhathu tshithu tsho vha kuvhanganyaho. Zwirendo na zwikhodo zwi vha zwi hone nga tshenetsho tshifhinga. Hu a vha na muḥwe wa lushaka ane a ṇea nganea-vhutshilo ya mufu. Zwo raloho u a ḍi wana zwi tshi itwa na nga khonani yawe.

Vha mbo sumbedzisa uri nga murahu hazwo hu a vha na kufhinganyana kwa u sumbedza ṭhonifho kha mufu nga u tou fhumula. Na maipfi a u sumbedza nyonesana a a vha hone. Izwo zwi vha zwi khou itelwa uri mufu a

vhe na lwendo lwavhuḁi. Muḁwe wa lushaka u a ḁea dzindivhuwo na dzindivhadzo . Vhathu musi vha tshi balangana vha livha muḁini wa mufu. Nga maitete a hone, vha swika vha isa phanḁa ha u rerela.

2.7 MAVHULUNGELWE A MAGERIKA

Magerika ndi vhathu vhane vha lingedza nga ḁḁila dzoḁhe uri hu tevhedzwe maitete kwao a mavhulungele. Vha tenda kha ḁa uri arali zwa sa itiswa zwone hu vha na khombo ine ya ḁo wela vho salaho. Izwo zwo mbo ḁadziwa nga tshiḁwe tshiko tsha mafhungo <http://www.museu, u penn. ed/c04/09/01>) musi tshi tshi ri :

Greek had distinct methods of burial and it was often believed if you were not provided a proper burial along with the appropriate rituals you were destined to suffer between the worlds until your rites of passage into the under world were completed.

Tshifhingani tsha musalauḁa, u ya nga ha tshiko vha sumbedzisa uri Magerika vho vha vha tshi fhaḁa mulindi une wa nga shumiswa kha u vhulungela hone mufu. Tshiḁwe tshifhinga vha ri vho vha vha tshi tou kora tombo ḁa vha ḁone ḁivhiḁa ḁawe. Izwo zwo vha zwi sa lemeli vhathu ngauri mugodi u bwiwaho wo vha u sa shumiselwi mutshini wa u bwa. Ngeno–vho kha tombo ḁeneḁo hu tshi tou korwa nga vhathu vhone vhaḁe. Zwoḁhe izwo zwo vha zwi tshi leluwa ngauri ho vha hi si na mbadelo khazwo.

Fhedzi-ha musu zwithu zwi tshi khou di shanduka zwi tshi ya, ho do wanululea mavhida manzhi ane a vha hone kha fhethu ha u vhulungela ha dzitshemba. Kha eneo mavhida vha ri ho do wanala uri ho vha hu na misuku na dzidzhuwehari. Arali ho lovha muthu wa tshisadzini, u a dzhiwa a vhewa zwavhudi nga matungo awe o monwa nga thundu yawe ya musuku. Vhathu vha lushaka khathihi na dzikhonani dzawe vha vha vhe henefho. Thundu yawe i ngaho sa zwiambaro i a fhiwa. Vhathu vha pfelesa uri nga ndila ye vha vhai sala ngayo nga lufu, a vha tsha tsha u vhona na tshiambaro tshawe na tshihihi. Nga itsho tshifhinga vha mutha vha vha vhone vhane vha mu vhea zwavhudi.

Vhawe vha vhafumakadzi vha a kuvha dzinguvho dzavho vha dzhia vha tibedza ngadzo tshitumbu. Vha a kona hafhu u mu tibedza na nga maluvha. Arali o lovha hu na vhathu tsini, u a valiwa mutho khathihi na mulomo. Arali e wa tshisadzini, u tamiwa nga vhafumakadzi. Vha a dzhia vha mu ambadza zwiambaro zwilapfu zwi fhiraho magona. Tshitumbu itsho tshi tamiwa nga ndila ya tshidele. Vha kona u tshi tamiwa lune tshi do vha tshi kha nyimele ine tshi do kona u vhone na nga matshelo. U ya nga ha tshiko vha sumbedziwa uri vhalidzi vha vha vho ambara nguvho ntsu sa ndila ya tshonifho kha o tshwaho. Vha ri vhafumakadzi vha a wana tshifhinga tsha u ima henefho tsini na tshitumbu vha tshi khou imba.

Vha dovha hafhu vha sumbedzisa uri musu vhafumakadzi vha kha uyo mushumo, vha vhanna vha vha vha khou rerela midzimu yavho. Vha dovha vha tshisa

Ja uri hu a fhela maduvha mavhili tshitumbu tshi sa athu u vhulungwa. Tshitumbu itsho tshi vha tshi songo iswa motsharani. Nga duvha ja vhuraru tshitumbu tshi a hwaliwa tsha iswa hune tsha do ededzwa hone lwa tshothe. Musi hu tshi hwaliwa tshitumbu itshi, hu vha ho shumiswa gariki. Musi vha tshi ya ngei hune vha do vhulungela hone, vhanna vha vha vho ranga phanda ngeno vha vhafumakadzi vha tshi sala nga murahu. Mbulungo ya hone i vha yavhudi ngauri ndi i dzhenelwaho nga vhathu vhothe.

U ya nga ha mvelele yavho, tshitumbu tshi nga vhulungwa tsho ralo kana tsha tou fhiswa hu miora. Vha mbo talutshedza uri musu mufu a khou switwa, dindini ja hone hu vha ho longelwa na zwithu zwe mufu a vha a tshi zwi shumisa musu a tshi kha di tshila. Vhathu avha vha na lutendo lwa uri mufu u di dovha a zwi shumisa henengei kha shango line a ya khalo. Vha dovha hafhu vha vha na nyofho dza uri arali mufu a sa tuwiswa na izwo zwithu, muya wawe u do tolou vhuya lunzhi u tshi da u tshi dina vho salaho.

Musi musengulusi a tshi lavhelesa zwine mbulungo iyi ya vha zwone, u wana uri vhathu a vha shumisesi masheleni khayo. Dindi ja hone a li fhatelwi. Musi mushumo wa mbulungo u kati, u ya nga ha tshiko, vha ri nyimbo dzi vha dzo tangedzana. Tshithu tshihulwane tshine lushaka ulu lwa tshi sumbedzesa musu vha tshi vhulunga, ndi maitele a mvelele ya havho. Afho a vha bvi kha maitele ayo. Vha vha na fulufhelo ja uri arali mufu wavho a

shumiselwa maitele kwao mbulungoni, u tuwa muya wawe wo vhofoholowa. Zwa do ita uri na kha vho salaho hu sa vhe na thaidzo.

2.8 MAVHULUNGELWE A MAAFURIKA- MAAMERIKA VHANE VHA VHA DZIPHULI

U ya nga ha maitele a mvelele ya havho, arali hu na muthu o lovhaho, mbulungo ya hone a i fhedzi tshifhinga tshi vhilahedzisaho dzimbilu i songo vha hone, Vha mbo di tavhanya vha wana fhethu hune vha nga mu vhulunga hone. Hu a vha na zwivhotshwa zwo khethiwaho uri zwi do vha vha zwone zwine zwa do dzudzanya mafhungo a mbulungo. Mufu u mbo di tamiwa na zwenezwo. Bogisi na lone li tshi khou itiwa. Na muḁi wa hone u mbo di tavhanya wa fhatiwa.

Mbulungo ya hone ndi i farwaho vhusiku sa izwo na muḁi wa hone u tshi fhatwa vhusiku. A hu fhatelwi dindi nga itsho tshifhinga. Musi vhe vhukati ha mushumo uyo, vha ri muhulwane wavho u vha e tsini a khou lavhelesa maitele kwao ane vha tea u a tevhedza. Vhathu vha shumesaho afho a si vha muḁa, ndi vhathu zwavho. Vhane vha nga da vha thusedzanyana ndi vhahura. Muthu wa hone u a di lovha a vhulungwa vha hawe vha sa zwi divhi.

U ya nga ha tshiko <http://en.wikipedia.org/wiki/Burial> (2007:1) tshi ri:

At death a slave's body was wrapped in cloth. The hands were placed across the chest, and a metal plate was placed on top of their hands. The reasoning

for the plate was to hinder their return home, by suppressing any spirit in the coffin.

Izwo zwa mbo khwaṭhisedza fhungo ḵa uri mbulungo ya hone a i ḵuri ngauri zwithu zwi shumiswaho musī mufu a tshi vhulungwa a si zwi ṭoḵaho masheleni manzhi. Tshitumbu tshi a kona u vhulungwa nga bogisi kana nga lulagane lwo ralo. Vha dovha hafhu vha sumbedzisa uri muhumbulo muhulwane wa uri a vhewe zwanda kha khana, ha dovha ha vhewa na tshithu tshi ngaho phulethi nga nṭha hazwo, zwi vha zwi khou itelwa uri muya wawe u sa sokou vhuya u tshi dina vho salaho.

Vha dovha hafhu vha ṭahisa ḵa uri thundu ya mufu, nga maanda zwi ambaro na zwe a vha a tshi zwi shumusesa u vhulungwa nazwo. Arali zwa itwa nga iyo ndila u ya nga ha lutendo lwavho, muya wawe u eḵela nga mulalo. Musi a tshi iswa dindini, bogisi ḵi vha ḵo hwalwa nga gariki. Musi vha tshi vhulunga, ṭhoho dzi vha dzo sedza vhubvaḵuvha, milenzhe i vhukovhela. Tombo ḵihulwane ḵi a vhewa hune ṭhoho ya vha hone. U mu sedzisa vhubvaḵuvha, vhathu avho vha vha na lutendo lwa uri musī lufhalafhala lu tshi lila lwa uri vhafu vha vuwe vhoṭhe, a zwi nga mu kondeli u ṭavhanya u vuwa ngauri u ḵo thoma nga u takusa ṭhoho ine yo lavhelesa hanengei hune lufhalafhala lwa vha lu khou bva hone. Izwo ndi u ya nga ha lutendo lwavho. Nga nṅani ha izwo, vha tenda hafhu kha ḵa uri zwi vha zwi khou hambudza mufu vhubvo hawe.

2.9 MAVHULUNGELWE A VHATSONGA

Musi tshiko tsha mafhungo 7 vha tshi tḱandavhudza nga ha mbulungo iyo vho thoma nga u sumbedzisa uri Vhavenda na Vhatsonga a vho ngo tou fhambanelana kule kha sia ḱa kuvhulungele. Vha amba uri wa mufumakadzi u londotwa nga vha tshisadzini ngeno wa munna a tshi londotwa nga vha tshinnani. Mbulungo dzavho misini ya kale dzo vha dzi tshi farelwa mahayani. Arali mufu a tshi khou vhulungwa, o vha a tshi shumiselwa mukumba wa kholomo arali o vha e na zwawe, ngeno arali a si na tshawe, o vha a tshi shumiselwa saga kana nguvho.

Vha isa phanda nga ḱa uri mufu o vha a sa fhedzi maḱuvha a songo vhulungwa. Izwo zwo vha zwi khou itiswa ngauri o vha a sa iswi motsharani. Arali ho lovha wa munna, wa mufumakadzi o vha a tshi fhedza maḱuvha a khou pfunda. Maḱuvha a hone a vha manzhi ngauri na musi mbulungo yo no fhela ha tḱavhanyi u bva. Dindi ḱa mufu ḱi bwiwa nga vha tshinnani. Dindi ḱa hone ḱo vha ḱi sa fhaḱelwi. Musi mufu a tshi khou tsitselwa fhasi, hu vha hu si khou shumiswa mitshini. Vhathu vha tou ḱekedzana tshitumbu itsho. Ho vha hu si na mbadelo khazwo.

Vha dovha hafhu vha sumbedzisa uri musi vha tshi vhulunga mufu wavho, tḱoho yawe i vha yo sedziswa hune a bva hone. Izwo zwa mbo ḱo humbudza mufu vhubvo hawe. Tshinwe tshifhinga vha ri kha vhanwe, vha a posa na zwiambaro zwawe nga ngomu dindini. U ya nga havho, vha fulufhela

uri sa izwi a tshi kha do ya u tshila kha la vhomakhulu wawe, u do di dovha a zwi shumisa hanengei. Muhumbulo muhullwane wavho u vha u wa u shavhisa uri muya wawe u sa vhuye wa dina vho salaho. Zwiwe ndi zwauri a vha funi u dovha hafhu u vhona zwiambaro izwo zwi tshi khou ambarwa nga muwe ngauri zwi do vha humbudza o vha siaho. Zwa do ita uri mbilu dzavho dzi nane u pwashekana.

Musi hu tshi khou fukedzwa, vha lushaka vha a newa tshifhinga tsha u onesana na mufu lwa u fhedzisela nga ndila ya u posa mavu. Vhathu vhane vha lilesa musi ho lovha muthu ndi vhafumakadzi. Musi vhathu vha hone vha tshila lila, u ya nga ha miatele avho, vha tou tavha mikosi. U nga pfa muthu a tshi khou tavha mukosi musi a tshi kha di vha khoroni ya mu di. Naho arali vha vha vha khou tou ya u divhadza vhanwe, vha afho mu dini vha do mbo di zwi divha uri vhathu vha no khou dzhena vha khou disa fhungo la lufu.

Izwo zwo mbo tikedzwa nga Junod (1927:140) musi a tshi ri :

The wailing as soon as he finished praying, those present commence crying, the wailing begins. The women get on their feet and shout loudly, throw themselves on the ground. The wife of the deceased cries more than anyone else; I remain alone in the lonely plain. Where have you gone? You have left me.

Izwo zwa mbo khwa hisedza tsho the fhungo la uri vhafumakadzi vha mbo lilesa u fhira vhanwe vho the. Vhanwe vhavho vha a diposa na fhasi sa tsumbo ya u

pfesa vhuṭungu. Wa mufumakadzi ene arali o tou lovhelwa nga munna, u lila a tshi humbula na uri o siwa e eṭhe nahone o yafhi? Izwo zwi ḁo tou shaya phindulo ngauri muvhudziswa ha tsha kona u fhindula. Musi vhathu vho no fukedza, hu a dziwa ha vhewa zwiṅwe zwa zwishumiswa zwe mufu a vha a tshi zwi shumisesa nṭha ha livhiḁa. Hu a vha na vhuṭambo vhune ha itwa nga murahu ha mbulungo. Muhumbulo muhulwane wa vhuṭambo uho, ndi wa u ṭanzwa dzitshikha dze vhathu vha dzi wana musi vha tshi khou vhulunga mufu. Izwo ndi u ya nga ha mvelele yavho. Vha dovha hafhu vha shavhisa mafhanza kha lushaka arali zwo raloho zwa sa itwa.

Mufumakadzi wa mufu u ya nga ha maitele avho, u a fhedza tshifhinga tshilapfunyana a sa athu u tendelwa u fara mishumo yawe. Vha sumbedzisa uri nga murahu hu a vhidzwa maine wavho u a ḁa a handulula muḁi woṭhe, thundu yoṭhe khathihi na ene mufumakadzi . Nga itsho tshifhinga ha pfi o bviswa nḁuni. U sumbedza ṭhonifho kha mufu, vhathu vha a vheulwa mavhudzi. Tshiila tshavho tshi a kona u fhedza miṅwaha tshi tshe hone.

2.10 MAVHULUNGELWE A MATHOZA

Mavhulungele a holwu lushaka ho ngo tou fhambanelana kule na a Vhavenda . U ya nga ha tshiko 7 vha sumbedzia uri arali ho lovha muthu wa tshisadzini, mushumo muhulwane wa u mu ṭama a sa athu u ya vhuaweloni have ha tshoṭhe ndi wa vha tshisadzini. Ngeno–vho arali hu wa tshinnani, zwi tshi itwa nga vha vhanna. Mavhiḁa avho o vha e mahayani. Livhiḁa ḁa hone vha

sumbedzisa uri ndi li bwiwaho nga vhanna nahone na u fhatelwa a li fhatelwi. Vha ri arali e muthu we a vha e na zwawe, o vha a tshi vhulungwa nga mukumba. Izwo zwa mbo sumbedza thonifho kha mufu. Hone-ha, arali mufu o vha e si na tshithu, u vhulungwa nga nguvho.

Vha isa phanda nga la uri mbulungo ya hone yo vha i sa lengi u itwa ngauri mufu o vha a sa iswi motsharani. Mbulungo ya hone ndi i farwaho nga matavhelo kana nga mathabama. Vhathu vha dzhenelelesaho nga maanda kha fhungo la mbulungo ho vha hu vhathu vha tshinnani. U ya nga ha holu lushaka, vha tenda kha la uri nga murahu ha lufu hu kha di vha na vhuwe vhutshilo. Izwo zwa mbo dadziswa nga Soga (1931: 318) musi a tshi ri:

Death to the Xhosa does not indeed mean extinction. The soul lives on, continuity of the family is preserved, the spirit of the departed has direct communication with the living, the living ministers to the wants of those who have gone before.

Izwo zwa mbo tikedza tshothe fhungo la uri vhunzhi ha tshaka dza Afurika, dzi tenda kha la uri musi muthu a tshi tuwa kha la vha tshilaho, hu vha hu kha di vha na vhuwe vhutshilo vhune ha di fana na he a vha e khaho. Hu tou vha uri ene u do vha a tshi vho tshila na vha si tsha fanaho na vha la vha tshilaho. U vha o ya kha shango la vhadzimu. Khae na kha vho salaho, hu vha hu kha di vha na vhumani vuhulu. Vho salaho vha mu dzhia e ene mutsireledzi wavho. Zwithu zwa naka kana zwa vhihfa u ya nga ha lutendo lwa vhathu, vha humbulela vho tuwaho.

Tshiko tsha mafhungo 10 tsho do bviswa muhumbulo watsho nga ndila ya u ri:

According to the Xhosa, a corpse was one of the most fearful objects. This was made evident by the fact that it was not kept for a long time before burial. Sometimes a hole was made in a wall through which the corpse was cared for burial.

Izwo zwa mbo disa tshifanyiso tsha uri ulu lushaka ndi lu neaho thonifho yothe kha mufu. Nga murahu ha mbulungo hu a vha na vhuṭambo vhune ha itwa. Uho a hu lengi u itwa vha tshi shavha uri muya wa mufu u do vhuya wa dina.

2.11 MAVHULUNGELWE A KALANGA

U ya nga ha tshiko tsha mafhungo 7 vha sumbedzisa uri mavhulungele a Mashona na a Vhavenda ho ngo tou vhuya a fhambana zwi no tou pfi mini. Vha amba uri arali muthu o lovha vhathu vhe henefho tsini, vha a dzhia vha mu khotha zwanda vha dovha hafhu vha mu khotha milenzhe kha magona. Magona a vha nga ndila ine a tea u swika kha khana. U vha a nga ndila ine a nga tou tumba. Tshine vha sa tshi ite ndi u mu vala maṭo na mulomo.

Izwo zwo do dadziswa nga Soga (193:319) musi a tshi ri:

As soon as the spirit has left the body, the watchers bent arms at the elbows with the hands level with the shoulders. The legs of the deceased are also bent at the knees and pressed upwards the trunk.

Musi u tshi lavhelesa kha zwine lushaka lwa ita zwone kha mufu malugana na u sa vala maṭo na mulomo, vha mbo fhambana na zwine Vhavenda vha itisa zwone. Vha ya phanda nga ḽa uri dindi ḽa mufu ḽi bwiwa nga ndila ine mufu wavho u ḽo ḽl nga o tou tumba musi e nga ngomu. Vhafumakadzi ndi vhone vhane vha ṭama wa mufumakadzi ngeno kha vha tshinnani zwo tou ralo-vho.

Vha dovha hafhu vha sumbedziwa uri musi vha thi khou ya ḽivhidani ḽawe, naho hu sa tou vha kule, vha a thoma vha awela. Ndi fhaḽa hune Vhavenda vha ri ndi 'Tshiaweloni'. Izwo zwa ḽo khwaṭhisedzwa nga Bullock (1927:265) musi a tshi ri:

The corpse should be rested on the ground on its way to the grave, however short the distance may be, and then all stand in a circle around to prevent the dead man's spirit from escaping and returning to the kraal.

Nga inwe ndiḽa tshiko itsho tshi khou ṭahisa ḽa uri musi ho awelwa nga u ralo, vhathu vha a ima vha tanga tshitumbu. U ya nga ha mvelele yavho, izwo hu pfi zwi vha zwi khou itelwa uri muya wawe u songo vhuya wa humela murahu kha vho salaho. Vhathu avho vha a kuvhanganya matombo heneffho he vha vha vho vhea hone tshitumbu khathihi na maṭari o fhambananaho. Fhethu afho ha dzhiwa hu fhethu ho khethefhalaho nahone hune ha tea u ṭhonifhiwa. Zwi a dzhia miṅwaha vhathu vha tshi ḽi fhira vha tshi posa maṭari henefhaḽa.

Tshiko 6 vha ṭahisa ḽa uri musi vha tshi swika mavhidani, tshitumbu tshi a longelwa ngomu dindini nga ndiḽa ya u tou ṅekedzana. ṭhoho ya mufu vha ri i

tea u sedziwa hune mufu a bva hone. Izwo zwa do kona u ita uri muya wawe u lale nga mulalo na kha vho salaho zwa konou vha nakela. Tombo lihulwane li a vhewa hune thoho ya vha hone. Ntha ha livhida vha toma davhi la muri wa Mukonde une wa do shuma sa murunzi. Aschwaden (1987:261) musa a tshi tahisa wawe muhumbulo u ri:

A big stone is placed at the spot where the dead is buried. Many Karanga plant a "Mukonde" tree at the spot, and this tree is said to be suitable because it cannot be eaten by animals or used as firewood. The tree is seen as most important as it represents the head, and people go when they want to say few words to the deceased.

Ntha ha livhida lawe vha sumbedzisa uri hu a vhewa zwithu zwe a vha a tshi zwi shumisa. Vhathu avha vha na lutendo lwa uri mufu wavho u khou ya u tshila sa zwe a vha a tshi tshilisa zwone. Zwithu izwo vha tenda kha la uri u do dovha hafhu a zwi shumisa kha shango la vhomakhulukuku wawe.

Vha dovha hafhu vha amba uri nga murahu ha mbulungo, vhathu vha tea dzhenelela kha mushumo wa u tamba tshika. Afha vhathu vha tamba khofheni, zwanda na milenzhe. Izwo vha ri zwi vha zwi khou itelwa uri vhathu vha sie buse lothe henengei livhidani. Arali vha nga vhuya vha ita milingo ya u tuwa na mabuse ayo mutani, zwi mbo vhidza lunwe lufu. Izwo ndi uya nga ha mvelele yavho. Vha amba uri vhanwe vha ya vha tamba mulamboni wa tsini. Muhumbulo muhulwane wa zwothe ndi wa u shavhisa malwadze ane a nga da nga murahu ha lufu. Vhathu vha dovha hafhu vha ofha uri ha sa itwa izwo muya

wa mufu u do dzulela u vhuya u tshi vha dina. Ndi ngazwo vha tshi tuwisa zwothe zwe a vha nazwo.

2.12 MAVHULUNGELWE A VHAKHIRESITE

U ya nga ha tshiko tsha mafhungo 6, vha sumbedzisa uri mbulungo dza Vhakhirisite dzi a fhambana zwi tshi bva kha zwivhidzo. Naho vhathu avho vha tshi vha tshi tenda kha Mudzimu muthihi, zwi tshi da kha sia la mbulungo vha mbo fhambana. Vha amba uri zwi a fhambana zwi tshi bva kha ndila ya kupfesesele kwavho kha sia la vhurereli uho. Vhothe vha tenda kha la uri hu a vha na mvuwo nga murahu ha lufu. Mufu u thogomeleswa nga vhenevho vhe vha vha vha tshi gereka nae.

Tshinwe tshifhinga vha mbo sumbedzisa uri u nga wana vhathu vha muta vha si tsha tou kona u tou dzhenelela zwavhudi kha mbulungo ya muthu wavho. Kha vhanwe zwa mbo sia hu tshi vha na phambano khulu.

Arali mufu e wa tshisadzini, musi a tshi tuwa lwa tshothe u vha o tamiwa nga vhafumakadzi. Ngeno na kha wa munna zwo tou ralo. Mufu wavho u iswa motsharani arali hu tshifhinga tsha zwino. Musi e henengei motsharani, vhukati ha vhege hu vha hu khou farwa dzithabelo henefho mutani wawe. Henefho vhukati ha vhege u wana uri phele dzi a fhatu muhi, wa dovha hafhu wa fhatelwa zwavhudi. Vha dovha hafhu vha amba uri musi mufu a tshi dzheniswa bogisini, u vha o tou ededzwa nga ndila ya tshidele. Vhanwe vha

tshi tou ganamiswa. Vhañwe vha tenda kha la u tou khotha milenzhe yawe ya swika kha khana.

Musi ri tshi lavhelesa maṭhogomele a tshitumbu, ri zwi vhona zwavhuḍi zwi tshi bvelela na kha mañwalo makhethwa Bivhilini kha Thesitamende Ntswa, kha Mateo 27: 59-60 hu pfi:

Yosefa a dzhia mutumbu a u putela nga ñwenda mutshena. A u vhea tshaloni tshawe tshiswa, tshe tsha vha tsho korwa kha tombo, a phigulusela tombo lihulu muṅangoni wa tshalo a tuwa.

Kha mafhungo ayo ri a kona u zwi vhona zwauri tshitumbu ndi tshithu tshi ṭhogomeleswaho nga vhathu nahone nga ṅdila ya ṭhonifho vhukuma. Mavhulungelwe a Yesu ri wana o fhambana na a Vhavaṅḍa ngauri ene o tou vhewa fhedzi tshaloni, ha sa shelwe mavu. Tshaloni tshawe a ho ngo shelwa mavu. A hu na maluvha o vhwaho. Nga murahu ha mbulungo yawe, a ho ngo vha na vhuñwe vhaṭambo.

U ya nga ha tshiko 7, vha ḍadzisa nga la uri arali ho lovha muthu ane a vha Mukhiresite, arali e wa musadzi o sia vhana, muṭuku wa hone ha itwi zwa u seriswa bogisi. Vhathu avho vha na lutendo lwa uri zwo raloho a zwi shumi tshithu khavho. Nahone a hu na tshithu tshine tsha nga itea kha ñwana. Arali mufu o vha e muraḍo wa tshivhidzo, ḍuvha la mbulungo bogisi laṭwe li a hwalelwa kerekeni. Henengei hu vha na zwiambi zwinzhi zwo imelelaho mufu

kha masia manzhi. Thero nga vhafunzi na yone ya vha hone. U bva afho vhathu vha konou livha mavhidani. Nga ilo duvha hu imbeswa nyimbo dze mufu a vha a tshi dzi funesa.

Vha sumbedzisa uri nga ilo duvha vhathu vha vha vho ambara zwiambaro zwitswu sa ndila ya khuliso na thonifho kha mufu. Tshinwe tshifhinga vhanwe vha ambara zwa mivhala i vhone zwa vha humbudza mvumo ya Murena. Vha ri musu hu tshi vhulungwa, bogisi li tsitswa fhasi nga mutshini. Musi li tshi khou tsela fhasi, nyimbo dzi vha dzo tangedzana lwa tshothe. U a wana tshinwe tshifhinga u ya nga kupfesesele kwa havho vhathu, vhanwe vha tshi hana hu tshi poswa mavu vhanwe vha a tenda. Ntha ha livhida hu vhewa tomo lo tou rengwaho. Ha dovha hafhu ha vhewa na maluvha a no tou rengwa.

U ya nga ha Landman (1969:596) u ri:

The practice of dressing the dead in his best robes and with ornaments is alluded. The early Hebrew kings and their crowns and scepters buried with them, as well as expensive ornaments and jewels.

Izwo zwa mbo bvisela khagala vhathu uri hu na vhanwe vhane vha tenda kha la uri thundu yawe u tea u vhulungwa nayo. Ndi vhane vha vha na fulufhelo la uri u do di dovha a zwi shumisa henengei phanda. Ntha ha livhida u ya nga ha mvelele yavho a vha tendi kha la uri hu vewe zwithu zwi nga ho sa zwidudu, lufo, na zwinwe zwinzhi-zwinzhi. Nga murahu ha mbulungo, vhathu vha ya vha tamba zwanda hayani. Hu vha ho bikwa na zwiliwa zwinzhi nga

tshenetsho tshifhinga, zwithu zwine zwa nga zwa u shashwa maḡi na zwa u vheulwa, na zwa u luvhedza a zwi itwi. Nga inwe nḡila a hu na vhuḡwe vhuḡambo vhune ha itwa nga murahu ha mbulungo.

Vhuḡambo vhune ra nga wana vhu tshi nga itwa nga vhaḡwe, nahone nga murahu ha ḡwaha , ndi vhuḡambo ha u bvula dzinguvho. Tshifhinga tshine tsha shumiswa kha u ita mbulungo ndi tsha maḡavhelo. Ḥoho ya mufu i vha yo sedziswa vhubvaḡuvha vhe na lutendo lwa uri musi phalaphala i tshi lila i tshi bva vhubvaḡuvha, zwi ḡo mu lelutshedzelea kha sia ḡa u vuwa, a tshi ya u ḡangana na Murena. Vhathu avha vha na lutendo luhulu lwa uri nga murahu ha lufu hu a dovha hafhu ha vha na vhuḡwe vhutshilo.

2.13 MVALATSWINGA

Nga murahu ha musi musengulusi o sedza kha maitete a mavhulungele a tshaka dzo fhambanaho dza Afurika, u wana uri vhathu avho vha sokou fhambana zwavho khanda, ngeno mavhulungele avho a tshi elana. Kha Vhaḡwe na u fana zwi tou fana. Tshitumbu tshi vhulungwa nga nḡila ya u tou bwelwa fhasi. Mbulungo dzavho kanzhi dzi farwa hu songo fhela maḡuvha muthu o lovha. Izwo zwo vha zwi tshi itiswa ngauri ho vha hu si na mimotshara. Mavhiḡa avho na u fhatelwa o vha a sa fhaḡelwi. Mbulungo dza hone dzo vha dzi tshi farwa nga maḡavhelo kana nga mathabama.

Kha sia la tshi putelaho mufu, ho vha hu tshi shumiswa zwithu zwi sa duriho. Arali hu khosi ine ya khou ya u swiwa, kana muthu ane a vha na zwawe, o vha a tshi shumiselwa mukumba. Izwo zwa mbo sumba thonifho kha mufu. Ngeno kha muthu we a vha a sina tshawe, hu tshi shumiswa nguvho kana, lulagane lutshena. Vhuḏi ha mbulungo idzo ndi ha uri dzo vha dzi sa duri . Ano maḏuvha maitete aḷa a kale ha tsha tevhedzwa. Mbulungo dzo no vha dza vhathu vhanzhi. Na u dura dzi vho vha dzi no dura.

Tsivhudzo ine ya nga ya kha tshaka dzothe ndi ya uri vhathu kha vha lingedze u vhuyelela kha maitete avho malugana na mbulungo dzo fhambananaho. Masheleni a songo tou tambiswa nga ndila i si yavhuḏi ngauri hu kha ḏi vha na vho salaho. Maitete kwao, a ita uri lushaka lu kone u tshila zwavhuḏi. Thonifho kha i vhonele-vho na kha mufu.

NDIMA YA 3

3 MBULUNGO HO LAVHELESWA KHA SIA LA VHAVENḐA FHEDZI

3.1 MARANGAPHANḐA

Muhumbulo muhulwane une musengulusi a vha nawo wa u ḑoḑou ḑivha zwinzhi zwine zwa wanala kha mbulungo dzine dza vha hone vhukati ha holu lushaka, ndi wa u ḑoḑou bvisela khagala zwine lushaka lwa vha lu sa zwi ḑivhi zwine zwa elana na mbulungo dzenedzi. Musengulusi u ḑo sedzulusa zwine Vhavendḑa vha dzhiisa zwone mbulungo, vhundeme hayo kha lushaka, kupfesesele kwavho khayo, ndi zwifhio zwe zwa vha zwi tshi itwa zwine zwino a zwi tsheho. Musi hu tshi iwa phanḑa ha ḑo ḑolwa-vho na fhungo ḑa uri vhane vha tea u dzhenelela kha mbulungo idzo ndi vhafhio nahone ndi ngani vha vhenevho.

Zwi tshi kha ḑi vha zwo ralo, musengulusi u ḑo dovha a lavhelesa na kha fhungo ḑa zwifhinga zwine mbulungo dza tea u farwa ngatsho. Kha mavhulungele ayo nga u angaredza mvelele na ḑhonifho zwe zwa vha zwi hone kha Vendḑa ḑa mulovha zwi kha ḑi vha hone na, nahone ndi ngani zwo ralo. Musi ri kha ḑi vha kha ḑeneḑi, hu ḑo dovha ha sedzuluswa na vhuḑi na vhuvhi zwine zwa wanala vhukati ha mbulungo idzo. Arali ro lavhelesa ra wana uri maitele a kale ha tsha tevhedzwa, mvelele na ḑhonifho a zwi tsheho, ndi zwifhio zwine zwa nga itwa-vho uri maitele ayo a kone u vhuelela ngonani.

Musengulusi u do thoma zwawe nga u sengulusa lushaka lwa Vhaphani. Avha ndi vhane vha vhidzwa u pfi Masingo. Tsenguluso i do vha hone ho lavheleswa kha mirele yo fhambanaho. Izwo zwa do dovha zwa ita uri hu dzhenwe na kha sia la maimo avho.

3.2 MAVHULUNGELWE A VHANA HO LAVHELESWA KHA TSHAKA DZA VHAPHANI, VHARONGA ETC NAHO HU SA DO TOU VHA NA NDOVHOLOLO, ZWI DO TOU KATELWA HENEFHA ZWOṬHE.

Mvelele sa tshithu tshi thonifheaho kha Vhavenda, a vha i lati. Izwo ndi zwi konaho u vhone na musu ho lovha nwana mutuku. U ya nga ha tshiko tsha mafhungo 1, musu vha tshi tshandavhudza fhungo ilo vha ri nga mvelele ya havho ya Vhavenda, mudini arali ho lovha nwana ane minwaha yawe ya sa pade mitanu, u pfi ndi nwana wa vhakegulu. Izwo zwa mbo amba uri ndi nwana ane mushumo wawe wa mbulungo a u farwi nga vhatu vha tshinnani u farwa nga vhatu vha tshisadzini. Mbulungo yo raloho ndi ya vhatu vha si gathi nahone vha vhatu vha vhakegulu. Tshine tsha ita uri musengulusi a dzhie uyo mutalutshedzi sa tshiko 1 ndi tsha uri muthu uyo ndi maine wa vhafumakadzi na vhana. Na ene a dovha a vha wa tshisadzini. Nwana uyo arali hu tshi tshifhinga tsha musalauno ndi a sa iswiho mavhidani.

Musu vha tshi ya phanda vha tshisa la uri sa izwi tshifhingi tsha kale ho vha hu si na mimotshara, muthu o vha a tshi ri u lovha, a mbo di vhulungwa na lenelo duvha. Kha mbulungo iyo ya nwana vha ri vhakegulu ndi vhone vhane vha ita mushumo wothe wa mbulungo. U ya nga ha maitete avho, vha ri na dindi la hone

Lo vha li tshi bwiwa nga vhone vhakegulu. Sa izwi hu dindi la nwana mutuku, lo vha li sa tou tsesa. Lo vha li tshi di tou vha lo linganaho ene nwana.

Thandavhudzo ya dovha hafhu ya ya phanda musi vha tshi amba la uri dindi la hone li bwiwa henefho kha guvha la tshitanga. Dindi li dzula nga henefho murahu hatsho. Maine u vha ene ane a tungudzela uri hu kone u wanala hune muḁi uyo wa ḁo fhatiwa hone. Tshiko itsho tshi isa phanda kha fhungo ilo nga la uri mishonga ine ya ḁo shumiswa kha u ita mushumo uyo i ḁa na ene maine. Nga ngomu tshitangani hu vha hu na maine, vhakegulu, mashaka a tshisadzini na ene mme a nwana. Vhathu avho ndi vha mu khuthadzaho sa izwi mbilu yawe yo pwashea lwa tshoṱhe.

Maine u a ruma vhaṱwe vha avho vhathu uri vha ye vha bwe mavu a tshiuluni tsha nemeṱeme. Vhaṱwe vhavho vha ye vha wane pfure, vhaṱwe vha ye u thukhula mipfa mitshena, vhaṱwe vha ye vha ke maṱari a muembe, vha ḁise dongo, maḁi, tshireza ngeno vhaṱwe vha tshi tea u ya u tupula tshitanzhela. Zwithu zwoṱhe arali zwo no kuvhanganywa, maine u mbo thoma na mushumo wawe.

Muṱwe wa vhakegulu ane a thusana na ene maine ane musengulusi a ḁo mu vhidza uri tshiko 2 u ḁadzisa izwo nga la uri maine u a dzhia a takula ula nwana. Tshitumbu itsho tshi a thavheliwa ho shumiswa tshila tshireza. U thavhelwa kha phanda, kha khana, kha mukulo, kha khundu, kha zwiendanungo zwa kha zwanda, kha magona, kha maganu khathihi na kha lwayo. Nga murahu hazwo,

maine u a dzhia lila dongo a vhea ila mindaandane yawe, mavu ala ha dovha hafhu ha shelwanyana na zwiḁi zwi si zwinzhi. Zwithu izwo zwoḁhe zwa sukwa zwa vha tshithu tshithihi. Nga murahu hazwo maine u vha ene ane a ḁodza tshitumbu tshila hoḁhe he ha ḁhavheliwa.

Tshiḁanzhela tshila tshi a dzhiiwa tsha lukelelwa zwavhuḁi tshi ita vhulungu, ḁwana a ambadziwa mukoloni. Tshiḁwe tsha lukwa zwavhuḁi sa ludede, ḁwana u ambadzwa khunduni. Ngeno tshiḁwe tshi tshi lukelelwa lwa tshidele ha itwa vhukunda. Vhukunda honoho ḁwana a ambadzwa zwanḁani na milenzheni. Tshiko tsha mafhungo 1 vha ri nga lutendo lwa Vhavenda, nga murahu ha mbulungo hu kha ḁi vha na vhuḁwe vhutshilo vhune muthu a ya khaho. Hu tou fhambana kha la uri vathu vhane a vha a tshi khou ya u tshila navho a vha fani na vhe a vha a tshi tshila navho. U bva kha la vha tshilaho a ya kha la vhadzimu.

Afha ri wana Vhavenda vha tshi vha na fulufhelo la uri ḁwana a ambadziwa vhulungu uho ho itwaho nga tshiḁanzhela itsho, zwi konou tika mutsinga na mukulo wawe. Zwa mbo ita uri zwi khwaḁhe. Kha sia la vhukunda milenzheni na zwanḁani, vhu dzhiiwa vhu tshi khwaḁhisedza zwiendanungo zwawe. Ngeno kha sia la ludede, lu tshi khwaḁhisedza khundu dzawe.

Vha tshi ya phanda vha sumbedzisa uri maḁari ala a muembe a a rungelelwa zwavhuḁi nga ila mipfa mitshena zwa mbo itwa muḁadzi. Muḁadzi uyo ndi u ambadzwaho ḁwana ḁhohoni. Nga maitete ayo vha vha na fulufhelo la uri muḁadzi u ḁo tisedza ngoma yawe. Izwo zwa mbo sumba uri vha khou tenda

kha vhutshilo nga murahu ha mbulungo ngauri zwithu zwothe zve vha zwi itela tshitumbu itsho ndi zwa muthu a tshilaho.

Tshiko tsha mafhungo 3 ane a vha mme a nwana, a ri a tshi tshisa-vho, lawe a ri miora i dzhiiwa nga maine ya tanganyiswa na mishonga yawe zwa konou dudzwa muvhili wotho wa nwana. Nwana u dudzwa a sala o tou tshena. Miora iyo ndi i bvaho tshivhasoni tshitangani kana ya wanala daledaleni. U ya nga lutendo lwavho, vha fulufhela uri zwi humbudza nwana vhubvo hawe. He a vha a tshi dzula hone musi a kha di vha muvhilini wa mme awe o vha o tandwa nga lubuvhi lutshena. Ndi ngazwo a tshi tewa nga u dudzwa miora iyo uri zwi mu khwathisedzele tshotho vhusaka hawe na mme awe.

Musi vha tshi da kha sia la u shumiswa ha tshitanzhela, vha ri zwi vha zwi khou itelwa uri musi tshitanzhela itsho tshi tshi thoma u simuwa ngomu mavuni, henengei hune ha do vha hu na nwana, mme awe u mbo dovha a gonya miri. Vha dovha vha sumbedzisa uri arali nwana o lovha nga madautsha, u mbo di vhulungwa zwenezwi li tshi tavha. Ngeno arali o lovha lo no di siara a tshi mbo di vhulungwa zwenezwo nga tshitheu. Vha dovha vha ombedzela kha la uri tshitumbu a tshi lali tshi songo vhulungwa.

Sa izwi zwithu zwa hone zwi tshi itwa nga vhuronwane nahone lwa tshidzombe, vhana vhatuku a vha vhudzwi zwo bevelaho. Vha a dzhiiwa vha sundelwa midini ya vhahura kana mashakani a re tsininyana. Muhumbulo muhulwane wazwo ndi wa uri vhana vha songo vha na nyofho musi vha tshi vhona zwine zwa do vha

zwi khou itea. Vha dovha vha shavhisa dzimbudziso dzine vha nga dzi wana kha vhana. U nga wana tshinwe tshifhinga vhana vha tshi nga vhudzisa mbudziso ine ya nga sa : “Mathina muthu u a kona u tshila e dindini lo fukedziwaho.” Mbudziso dzo raloho dzi nga mbo shaya phindulo.

Nga murahu ha izwo zwothe, tshitumbu tshi a dzhiiwa tsha putelwa nga kuguvho kana nga nwendu. Muñwe wa vhakegulu u a tshi takula vha livha ngei hune vha yo vhulungela hone. Mme awe na ene ha sali. Vha dovha vha sumbedzisa uri nwana u vhulungwa o tou ima. Vha tenda kha la uri arali a nga vhulungwa o tou ededzwa, hu mbo vha u ededza nowa ya mme. Izwo zwa mbo amba u sa tsha do vha na nwana na muthihi.

Vha mbo dovha vha tahisa fhungo la uri maitete a musu nwana a tshi vhulungiwa o fhambana kule na a vhanwe vhatu. Izwo vha zwi ambiswa ngauri vhe musu nwana a tshi vhulungwa a zwi todi muthu wa mashithe, nahone ane a sa vhe na vhuñanzi kha zwine a khou ita. Mbulungo ya hone i toda muthu wa vhuronwane ngauri arali zwa sa itwa nga iyo ndila, nga murahu hu nga vuwa bomepome. Zwi toda muthu ane a do tou zwi shuma nga ndila ya u tou toolola. Bomepome li nga vha hone nga murahu ha minwaha mme a nwana a si tsha dovha a pfukwa. Zwa mbo disa muloi mudini hu uri mafhungo mahulwane o vha malondotole a nwana a songo itwaho nga ndila kwayo. Vha ri ndi ngazwo zwi zwithu zwine zwa ri zwi tshi itiwa, mita mivhili i tea u vha i hone yothe. Ri amba vhomakhulu na vhakwasha. Tshi itisaho hu u shavha leneli la matshelo.

Tshiko tsha dovha tsha isa phanda nga ja uri vhakegulu vha a dzhia tshila tshitumbu vha tshi imisa zwavhudi nga ngomu dindini. Vha farisana uri vha do kona u tika zwavhudi mutsinga wawe uri u songo vhuya wa lala wo kunama. Vhanwe vha vha vha khou fukedza. Madinga mahulwane ndi one ane a shumiswa kha u tika mutsinga na mukulo wawe. Afho vha mbo ombedzela ja uri arali nwana a vhulungwa mutsinga kana thoho yawe yo kotamela fhasi, zwi mbo vha zwo bala kha mme awe. Nga manwe maipfi mme awe ha tsha do vha na vhanwe vhana. Izwo zwa tou pfi hu vha ho ededzwa nowa yawe.

Musi mushumo u kati, mme a nwana u a sendedzwa tsini ha dindi uri a do kona u swendiselwa khalo nga maraho. Nga itsho tshifhinga u vha a khou shela na mavu. U ya nga ha tshiko itsho vha ri zwithu arali zwa sa itwa nga maitete ayo, zwi mbo vhangana mafhanza kha mme a nwana. Musi vha tshi da kha sia ja dindi, vha ri li a fukedzwa nga ndila ine ja sala li tshi linganela zwavhudi na fhalo huwe. Zwithu izwo zwi itwa nga ndila ine muthu a sa divhiho tshithu a di sala a sa divhi tshithu.

Tshinwe tshine vha nga ita ndi u tou dzhia kutombo kwa vhewa henefhalo ntha kwa di hulungwa zwavhudi na fhalo huwe. Arali vhe vhana vhatuku, vha di dowela u tamba vha tshi gonya vha songo vhuya vha vhona inwe tshanduko. Thandavhudzo i dovha ya da na tshiko tsha amafhungo 4 musu vha tshi ri muhumbulo muhulwane wa u vhulungela nwana henefho guvhani ndi wa u itela uri nwana a vhe tsini-tsini na mme awe. Tshiko itshi ndi muwe wa vhakwasha we a tahisa muhumbulo wawe. Vha ri u ya nga ha lutendo lwavho vha ri sa izwi

ñwana o vha a sa athu u ðowelana lwa tshoṱhe na vhañwe vhathu, u tea u vha tsini na mme awe sa izwi vho vha vhe vhone muthu we a vha a tshi vha ðivhesa.

Kha mme awe ndi hone hune a wana tsireledzo yo fhelelaho. Izwo Vhavenda vha zwi itiswa ngauri vha vha na fulufhelo ḽa uri muthu naho o tuwa u kha ḽi vha na vhuñwe vhutshilo nahone lutsinga lwa vhuṱumani na vha muṱa lu vha lu kha ḽi vha hone. Vha dovha vha ṱahisa fhungo ḽa uri nṱha ha ḽivhiḽa ḽawe a hu vhwewi matombo a u tikedzela mavu. Izwo zwi itiswa ngauri guvha ḽi vha ḽo dovha ḽa kupedzelwa zwavhuḽi lune a hu na mavu a waho khaḽo.

Vha dovha vha sumbedzisa uri zwithu zwi ngaho sa luswielo, lufo, tshidudu, na zwiñwe - vho, a si zwithu zwine zwa nga vhwewa nṱha ha ḽivhiḽa ḽo sa izwi ñwana o vha a sa athu u zwi ðivha nahone na mashumisele azwo a nga si a ðivhe. Na u zwi ðowela o vha a sa athu u zwi ðowela musi a kha ḽi vha kha ḽa vha tshilaho. Nga zwenezwo zwa mbo ita uri vhathu vha vhone zwi si zwa ndeme uri ñwana a vhetshelwe izwo zwithu nṱha ha ḽivhiḽa. Nga lutendo lwavho vha mbo fulufhela uri sa izwi murunzi u tshe muṱuku, ha nga koni u zwi shumisa henengei phanda.

Kha sia ḽa mbeu vha ri na yone ha vhetshelwi sa izwi o lovha a sa athu u kona u lima. Izwo zwa mbo amba uri na henengei phanda ha nga koni mashumisele ayo. Fhungo ḽa murunzi wawe, vho ḽi vhea nga nḽila ya uri sa izwi ñwana a tshi vhulungelwa guvhani, murunzi une a u wana, ndi wa kha ṱhanga ya tshifhaṱo tshenetsho. Zwine zwa mbo ḽisa tshifanyiso tsha uri nṱha ha ḽivhiḽa ḽawe a hu vhwewi davhi ḽa Muswoswo kana ḽa Mutshetshete ḽine ḽa ḽo mu shumela sa wone

murunzi wawe. Uri vhathu vha kone u zwi vhona uri n̄wana o tshimbila zwavhuḑi kha lwendo lwawe, vha ḑo zwi vhona nge mme awe a pfukwa. Ndi tshone tshiga tshine vha ḑo kona u ḑivha uri n̄wana o ḑanganedzwa kha shango la vhomakhulu wawe. Nga murahu ha mbulungo, a hu na zwauri vhathu vha ya u ḑamba zwanda khoroni.

Vhuḑwe vhuḑambo vhune ha itwa nga murahu ha mbulungo a hu na. Izwo zwo mbo khwaḑhisedzwa nga muḑwe muḑivhi wa maḑwalo ane a vha Nḑou (1993:87) musi a tshi ri:

It is accepted by the Vhavenda belief that those who die when they are relatively young as they had no children. The Vhavenda do not even render offerings to their spirits as they have none for it does not even count or require propitiation.

Muthu musi a tshi lavhelesa kha fhungo ilo, zwi mbo ḑi mu ḑela muhumbuloni uri ndi khwaḑhisedzo ya u sumbedza uri nga murahu ha mbulungo ya n̄wana nangoho a hu na vhuḑwe vhuḑambo vhune ha itwa. Mushumo une wa nga itwa ndi wa u tou fhuluḑisa marumbi. Afho kha itsho tshiteḑwa hu vha hu khou bviswa ḑhangu nga nḑila ya tshidzumbe. Sa maitete a Vhavenda ndi zwithu zwi teaho u itwa. Mushumo wo raloho ndi u sa dzhenelelwi nga vhathu vhanzhi. Maine ane a shumana nazwo u a tou vhidzwa a ḑa a ḑi zwi itela heneḑho hayani.

Muhumbulo muhulwane wa uri zwithu izwo zwi itwe, u ya nga ha tshiko tsha mafhungo 5 vha ri arali zwa sa itwa mme a n̄wana u vha wa mafhanza misi yoḑhe

nahone zwi nga konḡa uri a dovhe a vhe na muḡwe ḡwana. Tshiko itsho ndi tshi vhidzaho afho nḡha ndi muḡwe wa vhomaine vha Vhavendḡa vhane vha shumana na zwa dzihangu. Avho ndi vha thusaho vhatu vhoḡhe hu si vhana fhedzi. Vha dovha vha ḡahisa ḡa uri nga murahu ha zwithu zwoḡhe mme a ḡwana u a gumiswa muuluso. Muuluso uyo ndi u mu thusaho kha ḡa uri a songo tsha dzulela u vha na mazhuluzhulu kha zwo iteaho nahone a songo sokou dzulela u humbulesa nga ha ḡwana wawe a si tsha vhaho hone.

3.3 MAVHULUNGELWE A VHAFUMAKADZI VHA VHAMBEDZI ETC.

U ya nga ha tshiko 5 vha tshi ḡalutshedza nga ha mavhulungele a vha tshisadzini vha ri, musi vhatu avho vha tshi vhulungwa vha vhulungwa u fana na muthu muḡwe na muḡwe. Itshi ndi tshiko ngauri vha vha mualuwa vhukuma heneḡho kha tshitshavha. Vha ri mavhulungele avho a nga tou fhambana fhedzi kha hune vha vhulungelwa hone, zwifhinga zwine vha vhulungwa ngazwo musi ho lavheleswa kha sia ḡa maimo avho. Maimo ane a khou ambiwa ndi a musi ro sedza uri muthu uyo ndi mukololo kana ndi musiwana naa.

Vha dovha vha ḡahisa ḡa uri tshifhinganani tsha kale tshetshe dzo vha dzi tshi thuswa nga tshikanda tsha ḡharu. Muthu onoyo o vha a tshi tshila a lalamesa. Sa izwi ri tshi zwi ḡivha uri ḡharu i fe zwi tshi konḡa, na kha muthu zwo ralo. Afho ri vha ri khou amba nga ha onoyo o thuswaho nga tshikanda tsha yone ḡharu. Vha ri arali muthu wa hone a tshi khou lwala, u nga ḡi wana ḡinwe ḡuvha a tshi nga ha

tsha fema. Tshinwe tshifhinga zwa ɔi dzhia maɔuvha mavhili kana mararu zwo ralo. Nga ɔi tevhelaho vha mbo wana a khou takanyela.

Vhathu vha lushaka arali vha vhuya vha wana nyimele yo tou ralo, vha mbo ɔi zwi limuwa uri muthada yo thuswa nga tshikanda tsha ɔharu. Musi vha tshi vhona uri zwi khou ɔi dovha, a vha vhudzi na muthu uri hu khou bvelela mini. Musi vha tshi ɔadziswa nga tshiko 1 vha ri hu mbo wanala vhathu vha tsini-tsini na mufu vha ya ha maine. Henengei vha mbo humbela kukanda kwa yone ɔharu. Vha ri tshikanda tshija vha ri u vhuya natsho vha ɔa vha tshi aravhedza mulwadze wavho. Nga murahu ha musu mulwadze o no aravhela mutsi uyo, vha mbo ɔi mu khurumedza a mbo ɔi welela.

Vha ombedzela uri sa izwi zwithu izwo zwi zwa tshidzumbe, a zwi vhudzwi vhathu. Vhathu vha itaho mushumo uyo vha ri vha vha vha si gathi. Nahone vhe vha tsinisa na mufu. Vhathu avha vha zwi itiswa nge vha vhona uri mulwadze wavho u khou tambula nga u fa a tshi vuwa. Vha vha na lutendo lwa uri arali zwa itwa nga iyo ndila, mulwadze wavho u ɔo ya u awela. Muhumbulo muhulwane wazwo ndi wa uri mufu a awele nga mulalo.

Kha fhungo ilo vha ɔahisa ɔa uri a si fhungo ɔi leluwaho, kha vhathu. Arali zwa sa itwa nga ndila ya tshidzumbe, zwi vusa pfudzungule vhukuma. Kha vhanwe u nga pfa vha tshi ri ro vhulahlwa muthu washu. Ngeno kha vhanwe vha tshi nga zwi takalela vha tshi vho humbulela muthu uri u khou tambula nga u ɔwa o lovha

lwa maḍuvha, a dovha a vuwa. Ndi ngazwo zwi tshi tou vha zwithu zwa tshidzumbe lwa tshoṭhe.

Vha dovha hafhu vha ṅea ṭhandavhudzo ya uri nga murahu hu lufu hu a vha na u ṭhukhulwa ha tshipiḍa tsha ludede lwe mufu a vha a nalwo khunduni tsha hungelwa nga hatsi vhune ha bva kha ṭhanga. Zwithu izwo zwi mbo hwalwa zwa ya zwa dzumbiwa kha muri. Zwi henengei zwi vha zwo lindela vhane vha ḍo ḍa vha zwi dzhia tshifhinga tsha hone tshi tshi swika. Zwoṭhe izwo, zwi vha tsumbo ya u pwashékana ha dzimbilu dza vhathu. Tshiitisi tsha uri zwi dzumbiwe kha muri ndi tsha uri kha muri hu nga si tou vha-vho na mutshenzhe une wa nga zwi muṅa u ṭavhanya maḍuvha azwo a u bviswa a sa athu u swika. Zwi bviswa musi hu tshi vho ya u vhonisa tsho ḷaho mufu.

Maine u vha ene ane a ḍa u tungudzela uri hu ḍo kona u wanala hune ha ḍo fhaṭwa hone muḍi. Vha ṭahisa ḷa uri nga maitete a Vhavenda, vhafumakadzi vha vhulungelwa murahu ha nṅu. Muhumbulo muhulwane wa uri a vhulungelwe tsini na nṅu ndi wa uri a wane tsireledzo yoṭhe kha munna wawe. U ya nga ha lutendo lwa Vhavenda, vha fulufhela uri naho muthu o no lovha u kha ḍi vha tshipiḍa tsha muṭa. Lutsinga lu vha lu songo ṭhukhuwa.

Vha dovha vha sumbedzisa uri nga murahu ha musi ho no wanala hune mufu a ḍo awela hone, hu mbo wanala ane a ḍo thoma u posa piki. Arali zwo fara ṅwana muṭuku, vhathu vhahulwane vha zwi nyadza, vha nga fhedza muḍi woṭhe nga u bwa vha tshi khou sokou ṭangana na matombo. Naho zwo fara onoyo ane na piki

ha koni u i posa, arali a i posa u a mbo ɔi phula mbovho khulu. Iyo ya vha tsumbo ya uri zwo tenda.

Sa izwi tshifhingani tsha kale ho vha hu si na mimotshara, muthu o vha a tshi ri u lovha a mbo ɔi vhulungwa na ɓeneɓo ɔuvha. Vha ri arali o lovha nga maɔautsha, o vha a tshi mbo vhulungwa nga maɔavhelo. Fhedzi arali o lovha ɓo no ɔi siara, a tshi vhulungwa nga mathabama. Mbulungo i nga tou lenganyana arali hu kha ɔi tou lindelwa mashaka o tevhelelwaho a no dzula kulenyana. Ayo a nga vha mashaka ane zwithu zwi nga si tshimbile zwavhuɔi arali vha siho tsini.

Zwa mbo khwaɓhisedzwa-vho nga tshiko tsha mafhungo 6 musi vha tshi ri arali mufu o vha o malwa vha have vha tshi tama u mu vhulunga, a vha hanelwi. Ndi zwithu zwa lushaka kha u dzudzanya fhungo ɓo. Themendelo yazwo i bva kha munna wawe, dzikhadzi, makhotsimunene na vhomalume. Vha ri dziphele ndi dzone dzine dza fhaɔa muɔi. Tshi itisaho uri vha pfi dziphele ndi tsha uri vha bwa dindi ɓo vhusiku. Sa dziphele musi dzi tshi bwa milindi yadzo.

Tshiitisi tsha uri hu bwiwe vhusiku ndi tsha uri vhathu vha vha vha khou sumbedza ɓhonifho kha mufu na u shavhisa nyofho dzine dza nga vha hone kha vhana. Vhavenɔa ndi vhathu vha tendaho kha ɓa uri naho muthu a si tsha tshila u kha ɔi dzhenelela kha zwithu zwinzhi heneffo muɔani. Vhathu vha tshisadzini vha vha vhone vha ɓamaho muthu wa tshisadzini. Vha dovha vha sumbedzisa uri musi a tshi ya vhulaloni have u vha o putelwa nga nguvho.

Izwo zwa mbo khwaṭhisedzwa nga Stayt (1931:84) musi a tshi ri :

When a female dies, her corpse is left entirely under the care of older females. They make preparations which are accorded to the corpse of the females. A women's corpse is never wrapped in a skin.

Musi tshitumbu tshi tshi bva ṅuni kana heneḥho tshiṭangani, arali mufu o sia vhana, ṅwana muṭuku u a vhidzwa uri a ḍe a seriswe bogisi. Nga itsho tshifhinga tshitumbu tshi vha tsho farwa tsha imiselwa ṅṅha. ṅwana u seriswa luraru a konou ṭuwa. Afho ri wana ṅwana sa izwi a songo vhuya a vhudzwa na zwauri mme vho lovha, a sa zwi ḍivhi uri u khou seriswa tshithu-ḍe tsho imiselwaho ṅṅha. Na uri zwi khou itelwa mini u vha a sa zwi ḍivhi.

Tshiko tshi ṭandavhudza ḷa uri arali ṅwana a sa itwa izwo mirado yawe a i khwaṭhi nahone u a vha na vhulwadze ha khofhe. U bva afho mufu u hwalelwa vhulaloni hawe ha tshoṭhe. Sa izwi tshifhingi itsho ho vha hu si na mitshini ya u tsitsa mufu, vhathu vho vha vha tshi tou ṅekedzana tshitumbu. Zwine zwa amba uri vhaṅwe vho vha vha tshi tou dzhena nga ngomu dindini. Vha re ṅṅa vha konou vha ṅekedza vha konou ladza tshitumbu itsho.

U ya nga ha mvelele ya Vhavanḍa, vha tenda kha ḷa uri sa izwi musadzi a sa vhi tshipiḍa tsha ṅṅwani, u vhulungwa nga ṅḍila ya u tou ladzwa. Ha lavhelelwi u vuwa musi zwo vhifha. Vha dovha vha isa phanḍa nga ḷa uri ṭhoho ya mufu i sedziswa hune a bva hone. Afho hu vha ho lavheleswa kha fhungo ḷa vhubvo

hawe. Hezwi zwi thusa mufu kha ha uri a humbule hune a bva hone. Nga zwenezwo zwa ḁo kona u ita uri nḁila dzawe dzi vhe dzo tshenaho. Na kha vho salaho zwithu zwi vha nakele.

Tshiko tsha mafhungo 5 vha sumbedzisa uri musu hu tshi khou fukedziwa hu a vha na tshipiḁa tshine tsha itwa nga muḁwe wa lushaka. Itsho tshi vha tshipiḁa tsha u vhea zwiambaro zwawe ngomu dindini. Vha vha vha khou ambelela maipfi ane a nga sa 'Inwe ya thundu yaḁu kheyo ḁuwani nayo'. Afho vha ri zwi vha zwi khou itelwa uri mufu a songo vhuya a dina vhathu nga u ḁolou ḁa a tshi ḁoḁa thundu yawe. Vha ḁadzisa nga ḁa uri vha lushaka vha dovha vha vha na tshipiḁa tsha u shela mavu. Nga maitete azwo vha vha vhone vhane vha thoma u shela mavu ayo.

Vha ḁahisa ḁa uri iyo i vha i nyonesano ya u fhedzisela ine vha muḁa vha i itela mufu wavho. Nga zwenezwo vha vha vha khou mu tamela mashudu mavhuya kha lwendo lwawe. Musi vhe vhukati ha wonoyo mushumo, hu a vha na muḁwe wa lushaka ane a vha a khou khoḁedzela. Musi dindi ḁo no ḁala, hu u dzhiwa matombo a vhetshedzelwa zwavhuḁi nga matungo a tikedzela zwavhuḁi mavu. Tombo ḁihulwane ḁi a dzhiwa ḁa vheva hune ḁhoho ya mufu ya vha hone. Nga lutamo lwa muḁa muvhei waḁo u a vha khotsimunene kana khotsimuhulu.

Nga maitete a Vhavenda vha tenda kha ḁa uri nḁha ha ḁivhida ḁawe hu vheve zwithu zwi nga ho sa ndilo, lufo, lufheḁo na zwiḁwe zwinzhi-zwinzhi. Zwithu izwo a si zwiswa ndi zwe mufu a vha a tshi zwi shumisa musu a kha ḁi vha kha ḁa vha

tshilaho. Vhaventḁa u ya nga ha tshiko itsho vha ri ndi vhathu vhane vha tenda kha vhutshilo nga murahu ha lufu. Vha fulufhela uri sa izwi mufu izwo zwithu o vha o zwi ḁowela musi a kha ḁi tshila, u tea u ḁuwa nazwo uri a ḁo kona u zwi shumisa henengei hune a ya hone.

Tshiko 1 vha sumbedzisa uri kha sia ḁa mbeu, arali mufu o vha a tshi lima, dzi a hashwa heneḁho nḁha ha ḁivhida. Muhumbulo muhulwane u wa uri u ḁo ri musi a tshi lima kha ḁine a khou ya khaḁo, a ḁo zwala dzone. Vha ḁadzisa nga ḁa uri hu dovha hafhu ha vhewa na davhi ḁa Muswoswo kana Mutshetshete heneḁho nḁha ha ḁivhida, zwithu izwo zwi itelwa uri zwi ḁo vha murunzi wa mufu.

Nga murahu ha mushumo uyo woḁhe, vha tshinnani vha ima nga tshavho na vha vhasadzi vha tshi ima-vho nga tshavho. Vha ḁalutshedza uri muhumbulo muhulwane wa izwo ndi wa uri vhathu avho vha songo tshikafhala nga mbulungo. U bva afho vhathu vhoḁhe vha livha khoroni u ḁamba zwandḁa. Vha fulufhela kha ḁa uri sa izwi vhathu vho tshikafhala nga lufu vha tea u ḁamba.

Tshiko tsha mafhungo 6 musi vha tshi nea ḁhandavhudzo vha sumbedzisa uri nga ḁi tevhelaho vhathu vha a palulwa dziḁhoho. Vha ri izwo zwi mbo nea ḁhalutshedzo ya vhundeme ha tshiila. Na u sumbedza ḁthonifho kha mufu. Mavhudzi a vhathu vhoḁhe a a kuvhanganyelwa fhethu huthihi a konou ya u laḁwa. Hu dovha hafhu ha vhewa dongo ḁi re na maḁi heneḁho tsininyana na muḁa. Maḁi ayo vha ri a vha o ḁanganyiswa na miandaandane ya maine.

Nga itsho tshifhinga vha ri maine u a vha vhudza-ha uri vha ye vha dzhie tshipiḽa tsha bophavhafu dzi ḽe tshi kanḽiwe nga phanḽa. Musi tsho no kanḽwa, tshi a vhewa henefho dongoni tsha shumiswa kha u phapha vhathu maḽi kha phanḽa, kha khana, mutshinga, nḽa na ngomu ha zwandḽa na nḽa na ngomu ha lwayo. Ṱhalutshedzo yazwo ya vha ya uri vhathu vha songo tsha vha na nyofho kha zwo iteaho.

Zwithu izwo vha sumbedzisa uri ndi zwi itwaho nga matsheloni a ḽuvha ḽiḽwe na ḽiḽwe lwa maḽuvhanyana. Zwi itelwa vhathu luthihi. Maine u gumisa vhathu vhenevho muuluso. Muuluso wa hone u vha wo itwa nga mbeu dzo fhambananaho dzine dza dzhiiwa dza kangiwa dza konou kuiwa zwa Ṱanganyiswa na mishonga ya ene maine. Malugana na mbeu idzo, vha na lutendo lwa uri sa izwi mufu o Ṱuwa a tshi lima, nahone vho no mu ḽea dzawe mbeu, na vhone nga zwenezwo vha ḽo kona u lima zwa vhibva.

Nga murahu ha mbulungo hu a dovha ha vha na mushumo wa u luvhedza une wa itelwa ene mufu. Uyo ndi mushumo u itwaho nga maine. Kha fhungo ḽi Vhavenda vha tenda kha ḽa uri ndi u fha mufu tshiluvhelo. Vha tenda kha ḽa uri musu mufu a tshi vhulungwa o Ṱuwa o putelwa nga nguvho. Iyo ya vha nguvho yawe, fhedzi a si na tsha u luvhela. Ndi ngazwo vha tshi dovha vha vha na mushumo uyo wa u mu ḽea tshiluvhelo. Arali zwo raloho zwa sa itwa, u ya nga lutendo lwavho vha ḽo wana zwithu zwi sa tshimbili muṰani.

Tshinwe tshifhinga u nga wana vha khou lwala, vhanwe vha khou lwa, vhanwe vha sokou thathiwa mishumoni hu si na zwe vha khakha, na zwinwe zwinzhi zwine zwa nga bvelela henefho mutani. Vha tshi ndo tshimbila vha pfa hu tshi vho ambiwa nga lugungulo lwa o lovhaho kale we a sa itelwe mushumo wa u luvhedza. Vha talutshedza zwauri musu hu tshi itwa tshiluvhelo vhathu vha vha vho di takalela. A zwi tsha fana na nga duvha la mbulungo. Dakalo li vha li la uri nga murahu ha mushumo uyo zwithu zwavho zwi do vha tshimbilela.

Musi vha tshi ita mushumo uyo, hu dzhiwa maqi manzhi a shelwa mutulini. Hu dovha hafhu ha wanala mbudzi ine yo tea u da u ita mushumo uyo. Mbudzi ila i a kombetshedzwa ya ndondomedzelwa thoho ngomu uri i nwe maqi ayo. I tea u nwa maqi ayo u swika a tshi fhela. Musi vha tshi vho zwi vhona uri i nga i khou todou fa, vha a i dzhia ya ya ya thavhiwa.

Vha sumbedzisa uri nga murahu ha izwo, maine u ya a thukhula zwipidapida kha mirado yayo yothe. Zwipida izwo zwa tanganyiswa na mishonga ya ene maine zwa konou dovha hafhu zwa tanganyiswa na zwa thumbuni zwa konou bikwa. Ila inwe nama yothe ya bikelwa thungo. A hu sali inwe i bikwa ya fhelela yothe. Vhathu vha thoma nga u la ila i songo tanganyiswaho na mishonga. I liwa ya fhelela. Marambo a dzhiwa a kuvhanganyiwa zwavhudi othe. Marambo ayo a kumbelwa luseloni.

Vha ri kha sia la ila yo tanganyiswaho na mishonga, vha ri maine u a dzhia haka kana lutanda lwo vhadwaho zwavhudi lwa ita thodzi a thavha kupida a lisa

muthu. Muthu uyo u tea u shenga luthihi a pfa, a konou newa kupiḁa kwa vhuvhili kune a ḁo ku shenga a mbo mila. Izwo ndi zwi itwaho kha muḁwe na muḁwe a re henefho muḁini. Nga murahu ha izwo marambo aḁa oḁhe a dzhiwa a putelwa nga lulabi lutshena, zwithu zwa hone zwi vha zwo putelwa lwa tshidele.

Maine sa izwi a sa sali fhethu, u vha ene ane a tungudzela hune ha ḁo bwiwa dindi ḁine ḁa khou ya u shuma sa ḁivhiḁa ḁa u ḁou longela aḁa marambo. Dindi ḁa hone ḁi vha ḁi ḁituku kha ḁa u vhulungela mufu. Maine u dovha hafhu a ita mushumo wawe uri hu kone u wanala ane a ḁo takula marambo ayo musi a tshi iswa dindini. A zwi sokou farwa nga muḁwe na muḁwe zwi tou vha na ane zwa mu fara. Arali zwa farwa nga ane a khou tou vhang, zwithu u ya nga ha lutendo lwavho a zwi nga tshimbili zwavhuḁi.

Vha ḁahisa ḁa uri hu a vha na vhurumelwa ha u ya u kumba mavu kha ḁivhiḁa ḁa mufu. Mavu ayo a vha one ane a thoma u shelwa fhasi haḁo. Vhavenda vha tenda kha ḁa uri sa izwi dindi ḁo ḁi khou itelwa onoyo ane mavu a khou bva ḁivhiḁani ḁawe, zwi ḁo nukhelana zwithu zwa tshimbila zwavhuḁi. U ḁa ane a khou ḁa o zwi fara, u vha o zwi fara nga ḁila ya ḁhonifho nahone nga vhuronwane.

Zwithu zwiḁa zwi longelwa fhaḁa dindini. Mafukedzele a hone a ḁi fana na a musi hu khou fukedzwa mufu. Vha ḁahisa ḁa uri nga itsho tshifhinga mifhululu i vha yo ḁanganedzana. Izwo zwi itiswa ngauri vhatu vha vha vho ḁi takalela. Tshiko tshi amba uri tshiila kha wa munna ndi tsha minwedzi miḁanu na muthihi. Nga itsho tshifhinga u a vha o iledzwa kha mishumo minzhi, sa kha u fulela na u lima. Na

bashani u vha a si tsha ya. Musi miñwedzi iyo yo no fhela, u a palulwa tsho. Iyo u ya nga ha mvelele yavho zwi vha tsumbo ya uri tshiila tsho fhela. Zwa dovha zwa khwaṭhisedza fhungo la uri mbilu yawe yo pwashekana nga zwo bvelelaho.

Nga murahu ha izwo maine u a vhidzwa uri a de a handulule thundu yothe. Nga izwo zwa do kona u ita uri ene wa munna a do kona u shumisa thundu iyo. Vha tshisa la uri arali mufu o sia nwana mutuku, u a itelwa vhulivhadza uri a do kona u tshanya u hangwa nga ha mme awe. Iyo ndi mishonga ya maine ine ya hashiwa khofheni ha nwana muso o edela. Musi vha kha mushumo uyo wa u hashi, vha vha vha khou amba mapfi a ngaho sa : “Mma a vha tsha ambiwa vho tshisa tshothe”. Zwithu izwo ndi zwi itwaho lwa maduvhanyana. Nga murahu ha izwo nwana u mbo di hangwa tshothe nga ha mme awe.

3.4 MAVHULUNGELWE A VHANNA

U ya nga ha tshiko tsha mafhungo 7 vha tshi amba nga ha mavhulungele a vhatu vha vhanna vha ri, sa izwi munna e ene thikho ya muḍi, arali o lovha mushumo muhulwane ndi u itwaho nga vha tshinnani. Itshi ndi tshiko ngauri ndi muñwe wa vhakalaha vha vhaaluwa henefho kha tshitshavha. Avho vha tshatshedza zwauri muso muthu wa munna o lovha u tshiswa nga vhanna. Hu dovha hafhu ha vha na mushumo wa u tshukhula tshipiḍa tsha tsindi yawe sa tsumbo ya u pwashekana dzimbilu dzavho. Tshipiḍa itsho tsha tsindi tshi dzhiwa tsha hungelwa na hatsi vhu bvaho kha tshanga zwa ya zwa dzumbiwa kha muri

zwa lindela vhane vha ḡo ḡa vha zwi dzhia musi tshifhinga tsha hone tshi tshi swika.

Musi vha tshi ya phanḡa vha ḡahisa fhungo ḡa uri u ya nga ha maitete a Vhavanḡa, vhafumakadzi a vha tendelwi na luthihi u fara tshitumbu tsha muthu wa munna. Arali a nga fara hu pfi u vha o tshikafhala. Musi munna o lovha muḡini, mufumakadzi wawe u dzula nḡuni lwa maḡuvhanyana. Izwo zwa pfi ndi u pfunda. Vhakhuthadzi vhawe vha dzhenaho nga ngomu nḡuni ndi vha kegulu kana vhafumakadzi vho no lovhelwaho. U ya nga a hone vha re na vhanna a vha tendelwi na luthihi u dzhena nga ngomu nḡuni. Hu pfi zwi a ila nahone zwi vha vhangela mafhanza.

Musi tshiko tsha mafhungo 6 vha tshi ḡadzisa vha ḡahisa fhungo ḡa uri sa izwi kale ho vha hu si na mimotshara, muthu o vha a tshi ri u lovha ḡeneḡo ḡuvha a mbo ḡi vhulungwa. Arali muthu o lovha vhusiku, u vhulungwa nga maḡavhelo. Fhedzi arali o lovha ḡo no vha masiari, u vhulungwa nga mathabama. Maine u vha ene ane a tungudzela uri hu kone u wanala hune muḡi wa ḡo fhaḡwa hone. ḡivhiḡa ḡa wa munna ḡi bwiwa tsini na luhura muhumbulo muhulwane wa uri munna a vhulungwe tsini na luhura ndi wa u itela uri a linde muḡi wawe. Naho e si tsha vha hone vhukati havho, u kha ḡi vha muḡhogomeli wavho. Sa izwi e ene thikho ya muḡi, u dzhiiwa e na maanḡa ane a nga kona u tsireledza muḡi wawe. U vha tsireledza musi maswina a tshi ḡa.

Arali mufu o ri a tshi lovha ha vha hu na vhathu tsini, vha a kona u mu tiba maṭo na mulomo zwavhuḍi. Hu ḍi nga na miraḍo yawe vha a kona u i khotha i sa athu u oma. Vha dovha vha ṭahisa fhungo ḵa uri ndi zwithu zwi konḍaho kha muthu ane a lovha hu si na vhathu tsini. Miraḍo ya uyo muthu i vha i kha nyimele ine zwa ḍo vha konḍela uri a kone u fhelela zwavhuḍi livhiḍani. Arali mufu a vha o no vha kha iyo nyimele, vhanna vha vha vhone vhane vha dzhia mbaḍa vha remekanya mufu kha zwiendanungo. Vha ri izwo zwi vha zwi khou itelwa uri mufu a ḍo kona u vha kha nyimele ine a tea u vha khayo musi a tshi vhulungwa. Zwa u remekanya zwi itwa nga nḍila ya tshidzumbe ngauri arali vhathu vha tou zwi vhona zwi khou itwa, vha nga ṭhavhea dzimbilu lwa tshoṭhe.

Dindi ḵa wa munna ḵo fhambana na ḵa wa musadzi ngauri wa munna ha tou eḍedzwa. Ndi ngazwo vha tshi kombetshedzea u mu khotha miraḍo yawe ngauri u vhulungwa nga nḍila ya u tou tumbiswa kana u tou dzudzwa. Dindi ḵa hone ḵi bwiwa vhusiku nga dziphele. Vha ṭahisa ḵa uri arali mufu o vha e na zwawe, hu a ṭhavhiwa kholomo, muhumbulo muhulwane a si wa ṇama, ndi wa u dzhia mukumba uri u kone u vha yone nguvho ya mufu. Arali mufu o vha a si na tshawe, u putelwa nga nguvho. Mufu u ya nga ha tshiko itsho vha ri u putelwa zwavhuḍi lwa tshidele a konou vhofhelelwa zwavhuḍi muvhili woṭhe nga bophavhafu. Bophavhafu ḵi kona u thusa uri mufu a vhe kha nyimele yavhuḍi musi a tshi dzheniswa dindini.

Izwo zwi khwaṭhisedzwa-vho nga Stayt (1931:162) musi a tshi ri :

When a deceased is a man, the body is arranged in a sitting position with the right side of the head resting on the clasped hands and if the joints become too stiff to manipulate they are first severed with an axe. The body is secured in this position with string of the bopha tree (tie death). A rich man is wrapped in the skin of one of this black oxen and a poor man is rolled in a blanket.

A Stayt (1931:164) a dovha hafhu a isa phanda ngauri :

...the corpse of males are arranged in a squatting position so that they would be ready to attack whenever there is an outbreak of war.

Musi u tshi lavhelesa zve vhadivhi vha manwalo vha tshisa nga ha fhungo ilo la mavhulungele a munna, ri wana vha tshi kanda fhethu huthihi ha khwaṭhisedzo ya uri munna u vhulungwa nga ndila ya u tou tumbiswa.

Sago (1931:319) u tshisa la khwaṭhisedzo nga ndila heyi:

...as soon as the spirit has left the body the watchers bent arms at the elbows with the hands level with shoulders. The legs of the deceased are also bent at the knees and pressed upwards the trunk.

U ya nga ha mvelele ya Vhavana, mufu musu a tshi dzheniswa dindini u vha o sedziswa hune a bva hone. Izwo zwi vha zwi khou itelwa uri mufu a kone u humbula vhubvo hawe. Muhumbulo muhulwane wa u vhea muthu wa munna o tou tumbiswa ndi wa uri zwi do mu lelutshela kha u takuwa musu hu tshi khou lwiwa. Izwo ndi nga u ya nga lutendo lwavho. Musu tshitumbu tsho no vha nga

ngomu dindini, muñwe wa lushaka u a ḡa na zwiambaro zwa mufu zwa longelwa heneḡho dindini. Vha ri vhathu vha vha na lutendo lwa uri sa izwi a tshi kha ḡi ya u tshila heneḡei phanḡa, u ḡo ḡi dovha a zwi shumisa.

Vha lushaka vhane vha tama u posa mavu sa nyonesano ya u fhedzisela na mufu, vha a ḡewa tshifhinga tsha u posa. Vhathu vha konou ya phanḡa na tshipiḡa tsha u fukedza. Hu a vha na muñwe wa lushaka ane a khou khodḡdzela musi mushumo wa u fukedza u kati. Kanzhi zwi itwa nga khadzi. Izwo zwi ḡea ḡhonifho kha mufu. Hu nga shumiswa maipfi ane a nga sa. 'Ni eḡele zwavhuḡi Singo, na riḡe ri ḡo ni tevhela'. Ayo ndi maipfi a u mu tamela mashudu mavhuya kha lwendo lwawe.

Musi dindi ḡo no ḡala, nga matungo aḡo hu a vhetshedzelwa matombo a u tikedzela mavu. Nḡha ha ḡivhiḡa hu a vhewa zwithu zwine zwa nga mbaḡo, thonga, na zwiñwe zwinzhi-zwinzhi. Tshiñwe tshifhinga kha vhañwe zwithu izwo vha tou zwi longela nga ngomu dindini. U ya nga ha tshiko 7 vha ri Vhavenda vha tenda kha ḡa uri sa izwi uyo muthu izwo zwithu o vha o zwi ḡowela musi a kha ḡi vha kha ḡa vha tshilaho, u ḡo ḡi dovha a zwi shumisa heneḡei kha ḡa vhadzimu, zwa dovha zwa ita uri muya wawe u ḡuwe nga mulalo. Vha humbula uri arali a sa ḡewa zwiambaro zwawe, muya wawe u ḡo ḡi dovha wa vhuya wa ḡa wa vha dina. Tombo ḡihulwane ḡi a vhewa hune ḡhoho ya vha hone. ḡi nga vhewa nga ḡwana wawe muhulwane wa mutuka kana nga muñwe wa vha lushaka. Thikhedzo iyo yo ḡo ḡahiswavho nga tshiko tsha mafhungo 7 vha tshi ri:

The placing of a flat stone on the dead by the eldest son is already indication that the son now becomes the head of the family. The stone will act as a guide to indicate which side of the head faced so that during the post burial ritual ceremonies the stone will be anointed.

Vha dovha hafhu vha sumbedzisa uri n̄wana uyo wa mufu u vha o no sala e ene khotsi muṭani. Vhuḍifhinduleli ho no vha kha ene. Nga murahu ha izwo, ṭanzu ḷa Mutshetshete kana ḷa Muswoswo ḷi a dzhiiwa ḷa ṭomiwa heneḑho nṭha ha ḷivhiḑa. Muhumbulo muhulwane wazwo ndi wa uri mufu a wane murunzi khaḷo. Vha vha na fulufhelo ḷa uri arali muthu a vhetshelwa Mutshetshete u mbo ḑi tou fhumula a tou 'tshete'. Lune na u vhuya a tshi ḑa u dina vhatu a nga si tsha vhuya.

Tshiko tsha mafhungo 1 vha ṭalutshedza zwauri musi mutshetshete u tshi vho dovha wa simuwa zwavhuḑi, zwi mbo vha tshiga tsha u sumbedza vhatu uri mufu o tshimbila zwavhuḑi lwendoni lwawe. Nga in̄we nḑila zwi amba u ṭanganedzwa hawe nga vhadzimu. Vha tenda kha ḷa uri kha vhoṭhe vho salaho zwi ḑo vha nakela. Khavho tshiila tsha vha tsho fhela.

U ya nga ha maitete a Vhavenḑa, musi vhatu vho no fhedza u vhulunga muthu vha ya vha ṭamba zwanda khoroni. Maḑi a hone a vha o sheliwa kha dongo. Izwo zwi vha zwi khou itelwa uri vha ṭambe tshika ngauri vho fara mufu. Arali vha sa ṭamba zwi dzhiiwa vha songo kuna. Hu pfi vha vha vho tshikafhala lune zwa vha vhangela mafhanza. Nga ḷi tevhelaho vhatu vha tsini na vha kule vha a ḑa u imela. Izwi ndi zwithu zwine zwa iteswa nga vhakegulu nahone nga matsheloni.

U ḁa havho vha dzula heneḁho muḁani lwa tshifhinganyana vha konou takuwa vha ḁuwa.

Hu a vha na maḁi ane a vhewa heneḁho tsininyana na muḁa e kha dongo. Maḁi ayo a vha o ḁanganyiswa na mishonga ya maine. Hu dovha hafhu ha wanala tshipiḁa tsha bophavhafu uri tshi ḁo kona u shuma kha u phapha vhathu maḁi. Bophavhafu iḁo ḁi vha ḁo kandiwa zwavhuḁi nga phanḁa. Muḁwe wa vhakegulu u dzhia a ḁi thoḁa fhaḁa kha aḁa maḁi a phapha muthu kha phanḁa, kha mutsinga, kha khana, nga nḁa na ngomu, kha khana, nga nḁa na ngomu ha zwanḁa na nḁa na ngomu ha lwayo. Izwo ndi zwi itwaho vhathu vhoḁhe vha no khou ḁa u imela. Zwi vha zwithu zwi itwaho lwa maḁuvha a re na tshivhalo. Musi muthu o no shashiwa u dovha a gumiswa na muuluso. Vha mbo ḁahisa ḁa uri zwi vha zwi khou tsireledza vhathu kha sia ḁa uri vha sa vhe vha mafhanza.

Musi vha tshi ḁa vha sia ḁa mufumakadzi wa mufu, vha ḁahisa fhungo ḁa uri u bva nḁuni nga murahu ha muso o no handululwa. Uyo ndi mushumo une wa itwa nga maine. Hu dovha hafhu ha handululwa na thundu ya mufu uri i ḁo dovha hafhu ya konou shumiswa nga vho salaho. Nga itsho tshifhinga vhathu vha a palulwa dziḁhoho u sumbedza ḁhonifho kha mufu. Musi hu tshi ḁa kha sia ḁa khoro, nga mvelele ya Vhavanḁa vhathu a vha tei u kanda he nayo dza mufu dza kanda. Ndi ngazwo zwine nga murahu ha mbulungo, hu tshi mbo ḁi thivhiwa khoro ha vuliwa iḁwe. Afho ndi hune ra nga ri khoro yo shoshwa ḁanzu. Izwo zwi itiwa arali ho lovha Nemuḁi. Nga Tshivendanḁa u imela hu a ḁi itwa na nga murahu ha ḁwaha. Muthu ane a bva kule kana ane a shuma kule lune ha sokou vhuya, u a ḁi ḁa

muḑini he ha vha hu na lufu ṛwahani wo fhelaho ha pfi o ḑa u imela. Mavhulungelwe ayo ndi a kha tshaka dzoṭhe dza Vhavenda.

3.5 MAVHULUNGELWE A KHOMBE NA A SONGO MALWAHO

Tshiko tsha mafhungo 5 vha ṭahisa ḷa uri muthu ane a pfi khombe u vha e si na musadzi zwa dovha zwa tou vha khagala uri na vhana ha navho. Zwino arali muthu uyo o lovha, mbulungo yawe i vha i ine ya itwa nga vhabebi vhawe. Sa izwi tshitumbu tsho vha tshi sa tei u lala tshi songo vhulungwa, maine u a vhidzwa uri a ḑe a mbo tungudzela hune muḑi wa ḑo fhaṭwa hone. Vha khwaṭhisedza fhungo ḷa uri vhabebi vhawe a vha tei u fara tshitumbu itsho. Vha tenda kha ḷa uri arali vha fara vha vha vho tshikafhalaho. Zwine zwa amba uri vhatu vho tshikafhalaho zwithu a zwi vha tshimbileli zwavhuḑi. Lufu lwa muthu uyo kha lushaka lu vha lu ṭhavhaho sa mupfa wa murenzhe. Vhuṭungu vhune vha sala naho ndi ha uri mufu ho ngo vhuya a sia-vho tshikope tshine vha ḑo mu vhona ngatsho. Khavho vha pfa vho xeelwa lwa tshoṭhe ngauri lutsinga lwa vhushaka khavho na mufu lwo ṭhukhuwa. Naho vha tshi vha na vhuṭanzi ha uri u ḑo ḑi dzula e tshipiḑa tsha muṭa a zwi nga tou fana tshoṭhe na zwa muthu ane o sia murafho vhathuni.

Vha isa phanda nga ḷa uri musi maine o no sumba hune muḑi wa ḑo fhaṭwa hone, phele dzi mbo ya dza bwa henefho. Vha bwaho vha vha vha tshinani. Dindi ḷa hone ḷi bwiwa tsini na luhura. Arali mufu o vha e na zwawe u vhulungelwa dangani. Arali a tshi khou vhulungelwa dangani, hu tshi fhedzwa

mbulungo hu mbo ḡi phulwa tshivhana tshine tsha ḡo vha wone muḡango wa tshoḡthe. Fhaḡa he ha vha hu na muḡango ha valiwa. Muhumbulo muhulwane wazwo u ya nga ha tshiko itsho vha ri hu vha hu khou shavhiswa uri kholomo dzi ḡo sokou fholodza.

Vha dovha vha ḡea ḡhalutshedzo ya uri musi khombe i tshi khou vhulungwa, hu a dzhiiwa mifhini mivhili ya malembe a kale e a vha a tshi shumisa. Mifhiḡi iyo ya vhofhelelwa zwavhuḡi lwa tshidele nga muḡali. Nga vhukati hayo hu a vhewa tshitanda tsha muembe ha pfi u khou dzekiswa. Nga maḡwe maipfi uyo ndi ene musadzi wawe sa izwi o lovha a si na.

Mifhiḡi iyo i a bwelwa mafhandeni a ḡdila hune ha vha gondo ḡihulwane. Vhaḡwe vha a dzhia mifhiḡi iyo vha i rwela kha tshikondo tshawe a vhulungwa nayo. Nga u ita izwo vha tenda kha ḡa uri ha nga vhuyi a vha dina afha muḡani sa izwi vho mu wanela musadzi.

Stayt (1931:242) ene a tshi ḡadzisa zwe zwiḡwe zwiko zwa amba nga ha heli fhungo u ri:

If he is not pacified he may become a source of endless trouble to the lineage. So he is given an old used hoe to handle “Gulelwa” with a cotton tied near the hole to symbolize a wife, the string being her waist band and the hole for female genitals.

Musi mushumo u kati, hu a vha na wa lushaka ane a khou khoḡedzela. A nga ḡi amba maḡwe a maipfi ane a nga haya : “ḡNamusi ro ni wanela musadzi, u heneḡho ni songo tsha ri dina nga tshithu.” Vhane vha tama u onesana na mufu lwa u fhedzisela nga ḡḡila ya u posa mavu vha a ḡnewa tshifhinga. Nga ngomu dindini ḡawe a nga poseḡiwa na zwiambaro zwawe. Vhathu vha vha na fulufhelo ḡa uri u ḡo dovha a zwi shumisa heneḡgei phanḡa.

Tshiko 7 vha dovha hafhu vha lavhelesa kha sia ḡa wa tshisadzini ane a khou lovha a songo malwa nahone a si na vhana. Khae na mashaka lutsinga lwo ḡḡhukhuwa ḡauri ho ḡo vhuya a sia tshikope tshine vha ḡo sala vha tshi mu humbula ḡatsho. Musidzana uyo u vhidzwa u pfi ‘Tshipofu’ ḡauri u vha a sa ḡivhi munna. Muthu uyo na ene u a itwa zwa u dzekiswa. Vhavenda nga izwo vha vha vha khou shavha uri a sa itelwa muya wawe u ḡo vhuya lunzhi u tshi ḡoda munna. U shavhisa u dinwa vha mbo ḡi mu itela zwo raloho.

Muḡivhi wa maḡwalo ane a vha Stayt (1931:242) nga ha heḡi fhungo u ri:

A peg is driven through the hole in the hoe handle that is provided for the comfort of her spirit to symbolise the male organ.

Musi dindi ḡo no ḡala, hu a dzhiwa matombo a vhetshedzelwa zwavhuḡi u mona na ḡivhiḡa uri a ḡo kona u tika zwavhuḡi mavu. Tombo ḡihulwane ḡi a vhewa hune ḡḡoho ya mufu ya vha hone. ḡi nga kha ḡi vhewa nga muḡwe wa lushaka. ḡḡha ha ḡivhiḡa ḡawe hu a vhewa tshidudu, luselo na zwiḡwe. Arali e wa tshinnani hu a

vhewa na mbaḁo na thonga. Afho vha vha vha na lutendo lwa uri sa izwi zwithu izwo o vha o zwi ḁowela musi a kha ḁi vha kha la vha tshilaho u ḁo ḁi dovha a zwi shumisa kha ḁa vhadzimu.

Davhi ḁa Mutshetshete kana ḁa Muswoswo ḁi a ḁomiwa nḁha ha ḁivhiḁa. ḁo ndi ḁine ḁa ḁo shuma sa murunzi wa mufu. Nga murahu ha mbulungo vhathu vha ya vha ḁamba zwanda. Afho hu vha hu khou shavhiswa tshika dza u fara mufu. Vhuḁambo vhune ha itwa nga murahu ha mbulungo ya vhathu avho a vhu lengi, Muhumbulo muhulwane ndi wa uri vha vha vha khou shavha u dinwa nga uyo o vha siaho. Mavhulungelwe ayo ndi a itwaho kha mirafho yoḁhe ya Vhavenda.

3.6 MAVHULUNGELWE A MUIMANA

U ya nga ha tshiko tsha mafhungo 1 vha sumbedzisa uri zwi a kona u wana muthu hu tshi pfi o lovha e muimana. Izwo ndi u ya nga ha mvelele ya Vhavenda. Vha sumbedzisa uri arali zwa sokou itea muthu uyo a mbo ḁi lovha na ḁwana uyo, vhakegulu vha mbo vhidza maine uri a ḁe a mbo tindinganya zwithu zwawe. Kanzhi hu wanala maine onoyu ane a ḁivhesa zwithu zwa vhathu vha tshisadzini na zwa vhana. Sa izwi ho vha hu si na mitshini ya u ara muthu, maine u shumisa mindaandane yawe nga ngeno vhudzimuni uri i kone u thusa musi vha tshi bvisa ḁwana. Tshiko tshi mbo sumbedzisa uri zwi a vha lelutshedzelea vhukuma arali muthu wa hone a sa athu u oma tshoḁhe. Vhuthada ndi ha musi tshitumbu tsho no oma lwa tshoḁhe. Naho zwo ralo vha tea u lusa nga ḁdila dzoḁhe uri a bviswe ḁwana uyo.

U ya nga ha mvelele yavho vha sumbedzisa uri muthu ha vhulungwi na n'wana thumbuni. Vha amba zwauri arali muthu uyo a lovha, livhida jawe li tea u vha tsini na mulambo. Iyi ndi mbulungo i songo tou dowe Leaho. Ndi zwithu zwine zwa sa sokou bvelela. Na vhathu vha dzhenelelaho kha mbulungo ya lushaka ulu, a si vhanzhi. Vha sumbedzisa uri ndi mbulungo i itwaho nga vhathu vha lushaka. Khamusi na vhahuru vho zwi pfaho.

Tshiko tsha mafhungo 2 musu vha tshi dzadzisa zwa tshiko tsho fhelaho vha ri maine u vha ene ane a sumba hune livhida ja do bwiwa hone henefho tsini na mulambo. Vha vhanna ndi vhone vhane vha bwa dindi ilo. Muhumbulo muhulwane wa uri livhida ilo li bwiwe tsini na mulambo ndi wa u itela uri vha kone u bwa mugero une wa do bvisa maqi nga ntha ha livhida ilo. Vha ri iyo i vha shothodzo kha mufu. Tshinwe tshithu tshihulwane tshine tsha itisa uri vha vhulunge muthu uyo tsini na mulambo hune ha vha kule na vhanwe ndi tsha uri u dzhiwa sa muthu o senwaho. Vha tenda kha ja uri arali a nga vhulungelwa tsini na vhanwe zwi vha matula a vhangaho khombo kha lushaka.

Vha isa phanda nga ja uri dindi ja n'wana li bwiwa henefho tsini na ja mme awe. Mavhulungelwe awe ha fani na n'wana ane mme awe u kha di tshila. Zwine zwa amba uri naho vha tou ededza a zwi tsha do amba u ladza nowa ya mme awe ngauri a vha tsha tshila lune vha do tea u wana muñwe n'wana. Vhakegulu vha a di ita mushumo uyo wa mbulungo ya n'wana ngeno vha kha wa mme awe.

Thalutshedzo ya dovha ya ya phanda musi vha tshi ri musi vha tshi khou fukedza dindi la mme a nwana, vhane vha vha na lutamo lwa u onesana na mufu lwa tshothe nga u shela mavu, vha a tendelwa u ita zwenezwo. Khadzi i a vha i khou ambelela uri zwithu zwi mu nakele kha lwendo lwawe. Thundu yawe ine ya nga zwiambaro i longelwa ngomu livhidani. Izwo u ya nga havho vha ri zwi vha zwi khou shavhiswa uri a songo vhuya lunzhi a tshi da u vha dina. U mona na livhida lawe hu a vhetshedzelwa matombo a u tikedzela mavu.

Ntha ha livhida lawe hu a vhewa luselo, luswielo na zwiwwe zwa zwithu zwe a vha a tshi zwi shumisa. Vha ri zwi itelwa uri u do di dovha hafhu a zwi shumisa kha shango la vhadzimu. Hu dovha hafhu ha vhewa na tombo jihulwane line la vha tshiga tsha hune thoho ya mufu ya vha hone. Tombo ilo ndi li vhwaho nga khotsimunene kana khotsimuhulu wawe. Vha tahisa la uri kha sia la mbeu, dzi a zwalwa henefho ntha ha livhida. Vha tenda kha la uri na dzone u do dovha a dzi shumisa hengei phanda. Vha ri musi mbeu dzi la dzi tshi thoma u mela, i mbo vha tsumbo khavho oya uri mufu wavho o tangedzwa nga vhadzimu.

Davhi la Mutshetshete li a tomiwa ntha ha livhida. Ilo ndi line la do shuma sa murunzi wawe. Mugeru ula u mbo phulelwa kha livhida zwa mbo vha shothodzo lawe. U ya nga ha tshiko 7 vha sumbedzisa uri madzuloni a uri vhathu vha ye u tamba zwanda hayani, vhathu vha mbo di tamba henefho mulamboni. Vhathu vha shavha u tshikafhadzwa nga mbulungo iyo. Maine u vha ene ane a gumisa vhathu vhothe muuluso. Izwo zwi vha zwi khou itelwa uri vhathu vha songo vha na mafhanza. Vha mbo sumbedzisa uri sa izwi mbulungo yo raliho i songo vhuya

ya dowelea, na vhuṭambo vhuṅe ha nga ha u bvisa ṭhangu na ha u luvhedza a vhu lengi u itwa. Vha ḡadzisa nga ḡa uri arali mufu a lovha e mulimi, zwiliṅwa zwawe zwoṭhe zwi a dzhiiwa zwa ṭanganyiswa zwa kangwiwa, zwa kuyiwa zwa ṭanganyiswa na mishonga ya maine zwa itwa muuluso wa mafa. Izwo zwi vha zwi khou itelwa uri kha vho salaho ndimo i vhe yavhuḡi. Khuni dzawe dze dza vha dzo sala dzi a fhiswa dzoṭhe. Vhathu vha shumisa khuni dze dza reḡiwa nga murahu ha lufu.

3.7 MAVHULUNGELWE A MUTHU O FHALALAHO

Tshiko tsha mafhungo 8 vha sumbedzisa uri arali muthu o lovhela kule na hayani lune na u vhulungwa a vhulungelwa henengeyo, u pfi o fhalala. Vha dovha hafhu vha ṭahisa fhungo ḡa uri muthu onoyu u vhulungwa nga vhathu vha si gathi nahone vha vhatsinda. Tshiṅwe tshifhinga vha lushaka vha nga ḡi lu pfa lufu lwa muthu uyo, fhedzi vha kundelwa u ya u mu dzhia, u nga ḡi wana hu tshi nga tou ya vhurumelwa vhu si gathi. Vhathu avho vha swika vha thusana na vhenevho vhahura vhawe. Mbulungo ya lushaka ulu i dzhiiwa i mbulungo ya u tou laṭa muthu. Tshaka dzoṭhe dzi shumisa eneo maitele.

Vha dovha hafhu vha isa phanḡa nga ḡa uri ngauri mufu uyo u vha a songo eḡela tsini na vha hawe, zwi mbo khwaṭhisedza fhungo ḡa uri u vha o tou laṭwa vhukuma. Muya wawe u vha u songo lala ngauri u vha o eḡela vhukati ha vhatsinda. U ya nga ha lutendo lwa Vhavenḡa, vha vhona muthu uyo a songo ṭanganedzea muṭani wa vhomakhulukuku wawe. U ya nga ha tshiko itsho vha ri

a hu na vhuṅwe vhuṅambo vhune ha itelwa muthu uyu. Tshiitisaho uri vhuṅambo vhu si vhe hone ndi tsha u ri vha mu vhulungaho a vha mu ḍivhi. Vha mbo amba uri nga nṅhani ha zwenezwo, muya wawe u vhuya tshifhinga tshoṅhe u tshi ḍa u dina kha vha muṅa.

Vha dovha vha ṅea ṅhandavhudzo ya uri tshiṅwe tshifhinga nga murahu ha mbulungo ya uyo muthu, u nga wana hafho muṅani zwithu zwi tshi sokou sea zwi tshi ṅanama. Vha tshi ndo ya ha vho-ndi-a-ḍivha, vha pfa u pfi zwithu a zwi nga tshimbili zwavhuḍi ngauri hu na muthu ane u khou gungulela uri o laṅiwa. Zwo no ralo vha lushaka vha konou vhoḥfa liṅhihi ḷa u vhuisa o fhalalaho. Tshine tsha shumiswa kha u vhumbela muthu o laṅwaho ndi ṅhoho ya nngu. Izwo zwa vhidzwa u pfi u kuvha. Uyu muṅalutshedzi kana tshiko tsha mafhungo ndi muṅwe wa ṅanga dza sialala ane a wanala heneḥho kha tshitshavha. Ndi wa tshinnani.

Tshiko 1 tshi ḍadzisa izwo musi tshi tshi ri kha u ita mushumo uyo wa u kuvha hu vhidzwa maine wa zwa sialala. Nngu ḷa vha ri i a dzhiiwa ya ṅhavhiwa ha dzhiiwa ṅhoho yayo ya vha yone ine ya ḍo shumiswa kha mushumo uyo. Maine u vha ene ane a tungudzela uri hu wanale hune ha ḍo bwiwa dindi ḷa u vhulungela iyo ṅhoho. Zwithu zwa hone zwi ḍi itwa sa musi hu khou vhulungwa muthu. U ya nga havho vha sumbedzisa uri nga ḷo ḍuvha mbilu dza vhathu dzi vha dzi songo bilufhala u fana na musi vha khou vhulunga muthu. Vhathu vha vha vho takalela uri zwe zwa vha zwi khou vha ṅhupha tsha miṅwaha minzhi zwi ḍo vha zwi khou ya mafheleloni. U ya nga ha lutendo lwavho, vha fulufhela uri zwoṅhe zwi ḍo vha nakela.

Tshiko tshi t̄alutshedza zwauro dindi ɓa hone a ɓi tou bwiwa-vho ɓa lingana na ɓine ɓa vhulungelwa khaɓo muthu lini, ɓi ɓi tou vha ɓo eɓanaho yone t̄hoho. Vha dovha hafhu vha sumbedzisa uri vhatu vha dzhenelelaho kha mushumo uyo ndi vha lushaka. Arali muthu wa hone o vha a na zwifuwo zwawe, hu a t̄havhiwa na kholomo. Muhumbulo muhulwane wa sa vhe wa ɓama, wa vha wa u itela uri musi t̄hoho ɓa i tshi dzheniswa dindini i vhe yo putelwa nga mukumba wayo. Fhedzi arali mufu a lovha a si na tshawe, t̄hoho ɓa i putelwa nga nguvho. Muthu ane zwo mu fara, u vha ene o takulaho iyo t̄hoho musi i tshi ya u vhulungwa.

Tshiko tsha mafhungo 5 vha ɓadzisa maambiwa ayo nga u ri musi t̄hoho iyo i sa athu u dzheniswa fhaɓa dindini, hu thoŋwa nga u longelwa zwiambaro zwawe. U ya nga ha lutendo lwavho vha ri zwi ita uri munukho wazwo une wa bva kha ene muŋe u tshi t̄angana na iyo t̄hoho zwi ɓi nga ndi muvhili wawe. Izwo zwa ɓo thusa kha ɓa uri muya wawe u eɓele nga mulalo. Musi mushumo uyo u kati, khadzi i a vha i khou ambelela. Nga izwo vha vha vha na fulufhelo ɓa uri muya wawe u ɓo awela zwavhuɓi.

Stayt (1931:163) musi a tshi kwhaŋhisedza-vho ɓo fhungo u ri :

Sometimes a man dies away from home and it is quite impossible for his body to be brought back and properly buried. If his spirit becomes troublesome and requires to be propitiated by a sacrifice at the grave, a fictitious funeral is enacted. A sheep is slaughtered and its head used to symbolize the dead man's corpse, a grave is

dug and its head buried with due reverence in the usual way together with some of the dead man's clothing.

Izwo zwa mbo tou vha ndadziso ya zwe zwiwwe zwiko zwa t̄ahisa. Nga murahu ha izwo hu mbo d̄i vha na vhuṭambo ha u luvhedza. Izwo ndi zwi itwaho hu songo tsha fhela tshifhinga tshilapfu. Tshiko 8 vha dovha vha amba nga ha muthu we a lovhela henengeyo, a vhulungwa, vha hawe nga murahu ha miñwaha vha wana vha tshi vho zwi tevhelela uri vha wane marambo a muthu wa havho. Vho dovha hafhu vha zwi fanyisa na nga vhaḷa vhatu vhe vha vhulahwa nga muvhuso wa kale wa tshiṭalula. Vhatu avho vho vha vha tshi vhulungelwa fhethu huthihi. Fhedzi izwo zwo vha zwi sa londwi uri a si mashaka.

Vha sumbedzisa uri nga murahu ha mbofholowo ya shango ḷa Afurika Tshipembe, vhaṅe vha vhatu vha vho tendelwa-vho uri vha ye vha fukule marambo a vhafunwa vhavho. Dindi ḷa hone na ḷone a ḷi edani na ḷa u vhulungela muthu ene muṅe. Mbulungo ya hone i d̄i nga ya u tou kuvha, zwi tou fhambana fhedzi ngauri afha hu vha hu khou vhulungwa marambo a muthu ene muṅe hu uri kha u kuvha hu vha ho shumiswa t̄hoho ya nngu yo imela ene muṅe. Mbulungo dzoṭhe dzi itwa nga t̄honifho.

3.8 MAVHULUNGELWE A VHAMBEDZI

Vhambedzi ndi vhatu vhane vha t̄hogomelesa nga maanda maitete a mvelele ya havho. Izwo ndi zwi t̄ahiswaho nga tshiko tsha mafhungo 5. Vha dovha hafhu vha sumbedzisa uri arali ho lovha muthu, a nga vha e wa munna kana e wa

musadzi tenda a vha e Mumbedzi vhukuma, u a litshwa ngomu nduni. Tshitumbu tshawe tshi vha tsho ededzwa ntha ha maalo o itwaho nga thanda dzo khwathaho vhukuma. Arali muthu wa hone o ri a tshi lovha ha vha hu na muthu tsini, u a valiwa mulomo na mafo. Na mirado yawe i vha i kha nyimele kwayo. Ndu ya hone i vha yo namiwa na mungo lune a hu na tshi no dzhena.

U ya nga ha maitele avho, vha sumbedzisa uri nga murahu ha miwaha miraru vha a zwi divha uri khuvhani mbungu dzo no la dza fhedza. Tsho salaho afho hu vha hu marambo fhedzi. Hu tuwa vho teaho vha ya vha vula ila ndu. Nga ilo divha hu a thavhiwa na kholomo. Muhumbulo muhulwane ndi wa u wana mukumba une wa do shumiswa kha u putela marambo musi a tshi ya vhulaloni hao lwa tshothe. Vha dadzisa nga la uri mukumba u shumiselwa muthu we a lovha e na zwawe ngeno we a vha a si na tshawe a marambo awe a tshi putelwa nga nguvho. Izwo zwi itwa nga ndila ya tshidele.

Hu mbo dadzisa tshiko tsha mafhungo 8 musi vha tshi ri we zwa mu fara u vha ene ane a gagamisa marambo ayo. Muthu uyo u vha o zwi fara nga ndila ya thonifho nahone lwa tshidele. Marambo ayo a livha tivhani la Tshilavulu. Muthu uyo o zwi faraho u a dzhena nga ngomu tivhani a zwi vhea ho teaho. Ene a konou humela murahu. Vha lushaka nga itsho tshifhinga vha vha vho talela vha tshi todou vhona uri hu do bvelela mini.

Vha tshi ya phanda vha thahisa la uri arali ila buto la papamala henefhalo ntha ha mafo, vha mbo di zwi divha uri vhadzimu vho landula. Ndi afho hune vha tea u

dovha vha ambelela vha tshi luvhelela uri zwi tshimbile. A hu sokou ambelela muñwe na muñwe, hu tea u vha na ane zwo mu tea. Vha dovha vha țahisa ȷa uri arali buto ȷo ȷa humela murahu kha vhathu, zwi mbo vha tsumbo ya uri zwo hana. Arali zwithu zwa vha kha iyo nyimele, uȷa o zwi vheaho u tea u bva tsini na maȷi nga u țavhanya ngauri zwi nga kha ȷi dzhia ene. Izwo zwa mbo amba uri hu vho funwa ene nga vhadzimu.

Vha dovha hafhu vha sumbedzisa uri musu nyimele yo tou ralo, zwithu zwi vha zwi tshi vho ofhisa lwa tshoȷhe. Hu mbo ȷa uȷa ane a amba nazwo zwa mu pfa a mbo dovha a luvhelela. Kha vhathu vhahulwane u wana zwi tshi vha țanganyisa țhoho vha tshi vho humbulela uri mufu a nga vha a khou haniwa khamusi nga zwe a khakha musu a tshi kha ȷi tshila.

Vha isa phanda nga ȷa uri arali buto ȷo ȷa mbo mbwandamela maȷini, zwi vha nea phindulo ya uri mufu wavho o țanganedzwa kha shango ȷa vhadzimu. Nga itsho tshifhinga zwithu zwa pfi zwo tenda. Nga tshenetsho tshifhinga hu mbo pfala u lila ha tshikona ngomu maȷini sa tsumbo ya u zwi țanganedza. Zwa mbo amba uri mufu o fara lwendo lwawe lwavhuȷi na kha vhathu vho salaho zwithu zwi ȷo vha nakela. Na mifhululu i a pfala i khou lila ngomu tivhani u sumbedza dakalo kha vhadzimu. Uȷa we a vha o zwi takula vha ri u a hashwa nga maȷi eneo a tivhani sa tsumbo ya uri zwo tenda. Kha vhathu vhahulwane hu vuwa khuwa khulu ya dakalo musu vha tshi vhona izwo. U ya nga mvelele yavho vha ri u sa țanganedzwa hazwo zwi vha khombo kha lushaka.

Vha mbo dovha vha sumbedzisa zwauri nga murahu ha izwo hu a vha na u palulwa ha dziṭhoho. Mavhudzi ane a bviswa nga murahu ha u bviswa ṭhangu vha ri a a kuvhanganywa a ṭanganyiswa na mishonga ya maine a hwalwa nga muṅwe wa lushaka a iswa mulamboni. Henengei mulamboni a mbo ndondomedzwa lurofheni. Vhuṭambo hoṭhe vhu a itwa nga murahu ha izwo zwoṭhe.

3.9 MAVHULUNGELWE A VHAṬAVHATSINDI

Avha ndi vha wanalaho Thengwe. Hu a ḍi vha na vhaṅwe vhane vha wanala kha maṅwe mashango. Izwo ndi nga u ya nga ha zwiko zwo fhambanaho. Musi tshiko tsha mafhungo 7 musi vha tshi ṭalutshedza vha amba uri mavhulungelwe a vhathu vhoṭhe a a fana na a vhaṅwe vhathu. Zwi ḍa zwa fhambana musu hu khou vhulungwa vhakololo kana khosi yavho vha sumbedzisa uri arali mativha a xa, vhathu vhane vha vha tsinisa na mufu sa makhotsimunene na dzikhadzi ndi vhone vhane vha ita mushumo woṭhe. Vha a dzhia tshiḷa tshitumbu vha ya vha tshi eḍedza zwavhuḍi nṭha ha matala. Tshitumbu itsho tshi vha tsho eḍedzwa nga nḍila ya u tou navhiswa.

Muhumbulo muhulwane wa u dzulela tsini na khosi musu hu na biso ndi wa u ṭoḍou pfa ane a ḍo sala e khosi musu mativha o na xa. Tombo iḷo ndi ḷi bvaho kha khosi yo fhiraho. Zwino uri ḷi fhiriselwe kha muṅwe, vha tea u dzulela tsini u ri vha kone u pfa ane a ḍo miliswa tombo iḷo a konou vha khosi. Vha mbo ṅea ṭhalutshedzo ya uri musu tshitumbu tsho eḍedzwa nga u ralo, hu a dzhiwa luselo

lwa vhewa nga fhasi ha hune vha ðivha uri lila tombo li ðo wela hone. Fhala nduni yo vhwaho itsho tshitumbu hu a valiwa ha dovha ha tou itwa na u tou shatelwa zwavhuḍi muḅango. Tsini nayo a hu tendelwi muthu na muthihi a tshi sendela. Tshinwe tshifhinga hu a tou vhewa na vhathu vha hu u linda. Fhethu afho hu dzhiwa ho khethefhalo. Tshitumbu tshi a kona u fhedza minwaha miraru tsho ḍi dzula henefho.

Musi tshiko tsha mafhungo 7 vha tshi ḍadzisa vha ḥahisa la uri nga itsho tshifhinga vhathu zwavho vha vha vha sa zwi ḍivhi uri mativha o xa. Arali ha vha na mbudziso vha nga ḍi fhindulwa uri a hu na a ḍivhaho he mavu vha ya hone. A vho ngo sia vho laedza muthu. Nga murahu ha musu vhathu vho no vhalala uri tshitumbu tshi nga vha tsho no sina, vha a vha na muhumbulo wa u vhea inwe khosi. Ndi hezwi vha tshi ḍo vula-ha fhalo hu re na tshitumbu. Henefho vha wana marambo fhedzi. Mavulele a hone a itwa nga ndila ya vhuḥali. Tshihulwane khavho ndi u ḥodou ri ula o ambwaho nga mufu a kone u wana vhuḥosi hu songo vhuya ha vha na khakhathi.

Khwaḥisedzo vha dovha hafhu vha i nea musu vha tshi sumbedzisa uri muḅango ula u a shatululwa. Tshitaela tsha u vula tsha vha tsha uri nwana muḅwe na muḅwe u ḍo ḍa a vula vothi ilo. Arali a balelwa u li vula, u ya nga ha lutendo lwavho vha sumbedzisa uri o balelwa nga vhuḥosi. Maitele ayo a itwa nga nwana muḅwe na muḅwe u swikela vha tshi wana ane a khou tea u vha khosi. Vha isa phanda nga la uri nga ngomu hu vha ho dzhena vhathu vha vhamba vothi uri li sa vulee. Vha dzhena nga ndila ya tshidzumbe vha sa vhoneali. Arali vothi la vha li

khou vulwa nga ane a khou tea u vha khosi; vha ri vhaḽa vhathu vha mbo litshedza ḽiḽa vothi. Naho e ṅwana muṅuku o vha a tshi ḽi vula. Izwo zwa mbo khaula luambo lwa u lwela vuhosi. Nga maitete azwo vha ri zwi itwa nga ṅḽila ya tshidzombe vhukuma. A zwi tei u pfala nga vhaṅwe ngauri zwi nga ḽo vhangadzikhakhathi.

Vha dovha hafhu vha ḽadzisa nga ḽa uri musi vothi ḽo no vulea, vhathu vhahulwane vha mbo gidimela fhaḽa ho vhwaho luselo. Muhumbulo muhulwane ndi wa u ya u doba ḽiḽa tombo ḽa ṅewa uḽa o vulaho muṅango uri a ḽi mile. Iyo ya mbo tou vha yone tsumbo ine ya khwaṅhisedza uri u ḽo vha ene khosi. Marambo aḽa a a dzhiwa a putelwa nga mukumba wa kholomo ntswu. Izwo zwi vha zwi khou sumbedza ṅhonifho khulwane kha khosi. Nga itsho tshifhinga tshikona na mifhululu zwi mbo vha zwo ṅanganedzana. Afho ndi hone hune vhaṅwe vha vho kona-vho u ḽivha uri matsina mativha o xa. Kholomo ine ya shumiswa ndi yone ine ya pfi ndi ya mudzimu.

Vha mbo ṅhaḽulwa nga tshiko tsha mafhungo 8 musi vha tshi ri tshikona tshi ṅwa tshi khou lila ḽuvha ḽoṅhe. Avha ndi muṅwe wa zwiko ngauri ndi mukololo wa vhaṅvatsindi. Vha ri musi ḽuvha ḽi tshi kovhela, uḽa we zwa mu fara u vha ene ane a takula aḽa marambo. Marambo ayo a vha o putelwa nga uḽa mukumba. Vhathu vha ṅwa na aḽa marambo vha livha mulamboni. Vha tshimbila nga ṅḽila ya ṅhonifho sa musi vha tshi khou ya u vhulunga tshitumbu tshone tshine. Sa izwi mahosi vha tshi dzumbiwa vhusiku, na eneo marambo a vhulungwa nga

madekwana. Mulambo une vha u shumisa ndi wa Matongolwe. Marambo aḷa a swikiswa afho a vhewa kha lutombo hune a ḑo fhiselwa hone.

Nga murahu ha musu zwo no fhiswa, vhathu vha vha vho ḷalela vha tshi ḷḑou vhona zwi no ḑo bvelela. Arali zwo tenda vha ḑo vhona nga gabelo ḷi tshi ḑa ḷa mbo ḑi hwala zwoḷhe zwa mbo ḑi fhelela ngomu maḑini. Vha dovha vha sumbedzisa uri arali zwa hana, vha ḑo sokou ima heneḑho hu si na u kumbwa hazwo. Vhathu vhahulwane arali vha vhuya vha vhona zwo tou ralo, vha mbo ḑi zwi ḑivha uri ndi khombo kha lushaka. Hu takuwa ane zwa mu pfa musu a tshi rerela a konou ita mushumo wawe wa u ambelela. Arali zwo tenda vhathu vha ḑo vhona nga ḷone gabelo ḷi tshi ḑa ḷa kumba zwoḷhe. Nga murahu tshiko itsho vha ri tshikona na mifhululu zwi mbo ḷanganedzana. Dakalo ḷi vha ḷihulu khavho.

Vha tenda kha ḷa uri zwithu zwi ḑo vha nakela. Ngauri muthu wavho u ḷanganedzwa nga mulalo. Vhuḷambo hoḷhe vhune ha itwa nga murahu ha mbulungo dzo raliho vhu a itiwa. Mbulungo i vha i kha nyimele yo ḷhonifheaho. Musu ri tshi lavhelesa kha mbulungo dza vhathu zwavho ri wana dzi tshi fana na dza vha dziḑwe tshaka dza Vhavenḑa ndi ngazwo ri sa ḑo tou dzhenesa khazwo.

3.10 MAVHULUNGELWE A Vhangona

U ya nga ha tshiko tsha mafhungo 7 vha sumbedzisa uri avho ndi vha vhulungwaho nga ḑila ya tshokololo. Ndi vhathu vhane vha na fhethu havho hune vha vhulungelwa hone. Nga maḑwe maipfi vha na zwiendeulu zwavho.

Zwiendeulu zwa hone a hu dzhenwi nga vha vhasadzi. Nga maanda avho vho tou malwaho hone. Vha vhulungwaho khatsho ndi Vhangoṅa vha vhukuma. Vha sumbedzisa uri arali e wa musadzi o malwa nga a si Mungoṅa, musi a tshi lovha u a vhuiswa a ḁa a vhulungwa heneffho zwiendeuulu zwavho. Fhedzi arali muthu uyo a tou malwa nga Mungoṅa, ene a si Mungoṅa, arali o lovha u vhulungelwa mavhidani a shango. Arali e mukololo wa huṅwe u a tendelwa u ya u vhulungwa ha hawe.

Vha ri thendelo i bva kha munna wawe na vhoṅhe vha muṅani, mbulungo ya uyo muthu i dzhenelelwa tshoṅhe nga vha hawe. Vha ngeno ha wa munna vha nga tou thusedza. Vha isa phanda nga ḁa uri musi Vhangoṅa vha tshi vhulungwa, ṅhoho dzavho dzi sedziswa vhukovhela. Afho ndi hune vha bva hone. Vha vha na lutendo lwa uri arali ṅhoho dzavho dza sedziswa vhukovhela, vha vha vha tshi kona u humbula vhubvo havho zwavhuḁi. Izwo zwi thusa kha fhungo ḁauri mufu u ḁo nakelwa kha lwendo lwawe. Muya wawe wa sa ḁo ṅolou dina vhatu nga u vhuya lunzhi-lunzhi.

Arali mufu o vha e na zwawe, hu a ṅhavhiwa kholomo. Muhumbulo muhulwane u si wa ṅama, fhedzi u wa u wana mukumba une wa ḁo shumiswa kha u putela tshitumbu. Fhedzi-ha muthu uyo arali a si na tshawe vha ri u vhulungwa nga saga kana nguvho. Vha sumbedzisa uri dindi ḁa hone ḁi bwiwa vhusiku nga dziphele. Arali e wa munna u ṅamiwa nga vha tshinnani ngeno wa musadzi a tshi ṅamiwa nga vha tshisadzini. Tshifhinga tshine tsha shumiswa kha u ita mbulungo ndi tsha nga madekwana.

Kha mufumakadzi o tou malwaho e si Mungona, u shumiselwa tshifhinga tsha nga matavhelo. Vhana vhatuku vha di vhulungwa u fana na vhanwe vhana. Kha mbulungo dza vhathu vhahulwane, mifhululu na zwa u kumelwa zwi a vha zwi hone. Vha dovha hafhu vha talutshedza zwauri nga murahu ha mbulungo hu a vha na zwa u tamba zwanda. Mushumo muhulwane wa zwa thevhula ndi u itwaho nga murahu.

3.11 MAVHULUNGELWE A MUṬA WA HA RAMARU

Muṭa uyu u ya nga ha tshiko 7 vha sumbedzisa uri ndi muṭa wa ha Ramabulana. Ndi vhaduhulu vha Velelambeu. Tshiko itsho tshi nea thandavhudzo ya uri nga vhudzulo ndi vhathu vhane vha wanala ngei Shehe. U ya nga ha mvelele yavho, vha ri arali mativha o xa, pfamo i a shulwa lwa tshidele. Mitwe ine ya vha hone kha mbondo ya vhuedzedzwa lwa tshoṭhe. Tshitumbu tshi a dzhiwa tsha vhewa kha thovho yavhudi ntswa, tshitumbu itsho tshi vhewa henefho nduni. Muṅango u vha wo namiwa lune a hu na tshithu tshine tsha dzhena.

Vha dovha vha sumbedzisa uri hu a vha na tshidzumbe tshihulu tshine tsha itwa nga vha muṭa. A hu na vhanwe vhathu vha nṅa vhane vha tea u zwi divha uri mativha o xa. Vha zwi divhaho ndi vha tsini-tsini na mufu. Vhathu vha vhudzisana nga ha u sa vhonala ha khosi fhedzi vha shaya phindulo. Tshitumbu itsho tshi dzula henefho lwa minwaha. Musi tsho no sina dzikhadzi na makhotsimunene vha mbo di zwi divha uri ho sala marambo fhedzi. Khadzi i vha

yone ine ya vula uḽa muḽango. U wana nangoho mbungu dzo fhedza mushumo wadzo. Dzi vha dzi tshi vho tshimbila lwa u ya u fa ngauri hu ḽo vha hu si tshe na tsha u ḽa. Khavho izwo zwa vha tsumbo ya uri mativha o xa.

Mukumba une wa shumiswa kha u putela marambo ayo u vha wa muvhala mutswu. Tshiko 5 tshi mbo ḽadzisa zwa murahu musi vha tshi ri maine u a tungudzela u itela uri hu kone u wanala muthu ane a ḽo fara marambo ayo musi vha tshi ya tshiendeulu. Vha tshimbila nga ndḽila ine vha tshimbila ngayo musi vha tshi ya u vhulunga tshitumbu. Zwiendeulu zwa hone zwi wanala ngei Sunguzwi. U ya nga ha lutendo lwavho, musi vha tshi ya u swiḽa mufu, vha ri u khou ya vhaḽweni. Vha tenda kha uri u vha o ya u ḽangana na vhomakhulu wawe.

Vha dovha hafhu vha sumbedzisa uri nga murahu ha itsho tshifhinga tshilapfu ndi hone vhathu vha khou thoma u zwi limuwa zwauri mativha o xa. Hu a vha na u lila ha maḽanga. Vha mifhululu na zwikumelo vhe ngomu. Vhathu vha tshisadzini nga itsho tshifhinga vha vha vha songo ambara miḽadzi ḽhohoni. Ngeno kha sia ḽa vhanna vha sa tendelwi u dzhena tshiendeulu vha songo ambara dzibadzhi. Sa maitete u ḽhonifho, mbulungo i farwa nga madekwana. Vha sumbedzisa uri tsha vhuḽhogwa tshine tshi a ḽhonifhiwa nga maanḽa, u ya nga ha mvelele yavho ndi marambo madzuloni a ḽama.

Vhathu avho vha pfesesa kha fhungo ḽa uri musi muthu a tshi khou tshila, muvhili wawe u vha u khou tshikafhala nga zwithu zwinzhi. Ndi ngazwo vha tshi litsha

tshitumbu tshi tshi thoma tsha sina nama yawe yothe. Tshine vha thogomelesa tshone tsha konou vha marambo. Marambo ayo vha a dzhia o khethefela ngeno nama yo tshikafhala. Vha ri mushumo wo no fhela, vha humela mutani hune vha yo u tamba zwanda. Hu dovha hafhu ha vha na vhumambo ha u luvhedza nga murahu ha iyo mbulungo. Sa izwi mavhulungelwe a vhatu zwavho kha tshitshavha a tshi fana na a kha dziwe tshaka dza Vhavenda, musengulusi u wana zwi si tshena ndeme ya u zwi dovholola.

3.12 MAVHULUNGELWE A VHANDALAMO

Tshiko tsha mafhungo 8 tshi nea thandavhudzo ya thalutshedzo ya u dzama u ya nga ha mvelele ya Vhandalamo nga ndila heyi : vha ri u dzama zwi amba u sa tsha vha hone, u sa tsha vhonala, u xela-xela, u ri ha tsheho, u ngala-ngala u sa vhonala matoni a vhatu, u lovha ha muthu wa khosi, u tou dzadzadza, u vhulungwa kana u fukedzwa fhasi mavuni. Vha thalutshedza zwauri arali khosi yo dzama, u ya nga ha maitete a avho vhatu, tshitumbu tshi putelwa zwavhudi nga mukumba. Mukumba une wa shumiswa ndi wa mboho ntswu. Hu mbo fhatwa ndu na zwenezwo ya fulelwa ya dovha ya namiwa lwavhudi. Nga ngomu hayo ha itwa marululu. Tshileli kana zwiileli zwi a miliswa zwivhindi. Afho ndi u tou vhulahiwa nga ndila ya u tou vhothiwa mukulo nga ludede u swikela muthu a tshi lovha.

Vha mbo thahisa fhungo la uri zwiileli izwo zwi a dzhiwa zwa kothiswa milenzhe na zwanda zwa vhothelwa nga bophavhafu. Zwitumbu izwo zwi vheva kha

marululu vha pfi ndi maalo a khosi. Tshitumbu tsha muhali tsha vhofhelelwa tsha vhewa n̄tha ha zwiḽa zwitumbu izwo. Zwiḽwe zwa zwitumbu izwo zwi vhewa n̄tha ha tshitumbu tsha muhali. Vha ri nga fhasi ha vhurala uho hu bwiwa dindi ḽine ḽa ḽo wela zwo sinaho. Kha tshiḽeli tshi zwi limuwaho uri musanda hu na biso, tshi tou ḽavhanya tsha ngala-ngala. Tshi mbo ya u dala mashakani a kule. Tshi ḽo lenga na u vhuya.

Zwi a itea uri kha vhaḽwe vha tou rumiwa khole na vhaḽwe. Vhane vha khou rumiwa navho vha vha vha tshi zwi ḽivha uri hu ḽo bvelela mini ḽilani. Vha tshi swika ḽilani, vha vha milisa tshivhindi. Izwo ndi zwi ḽadziswaho nga tshiko 6. Vha ri u vha milisa tshivhindi vha vhuya navho vha sa vhonwi nga muthu. Zwi itwa nga ḽila ya tshidzombe. Vha ḽalutshedza uri arali vhathu avho vha nga wana dzimbudziso kha vhathu, vha tea u sumbedzisa uri vho vha vhone fhedzi ho swika he vha xela-xela heneḽho ḽilani. Kha vhone vha humbula uri vha nga vha vho humela hayani.

Vha isa phanda na fhungo ḽo vha mbo sumbedzisa uri hu a fhela tshifhinga tshi linganaho miḽwaha miraru kha tshitshavha hu si na a ḽivhaho he mavu na zwiḽeli vha fhelela hone. Fhedzi izwo zwi vha zwi khou ḽihwa fhedzi nga vhathu vha re tsinisa na mavu na vhoḽhe vho zwi itaho. Nga murahu ha izwo hu a lidzwa tshikona tshine tsha pfi ndi Tshikumo. Nga itsho tshifhinga, musi vhathu vha tshi pfa itsho tshikona, vha mbo zwi limuwa uri mativha o xa. Naho zwo ralo vhathu a ha vhudzwi tshithu vha tou ḽi humbulela vhone vhaḽe. Kha fhungo ḽa u ḽa u luvha, vha ḽi isa phanda nazwo ha ḽi nga a huna zwo iteaho. Nga murahu ha

musi vhathu vho no zwi ḡivha hu mbo lidzwa tshikona tsha u vhea khosi ntswa. Vhuḡambo hoḡhe vhune ha farwa nga murahu ha mbulungo, u ya nga ha murafho uyo ho itiwa. Musi hu tshi lavheleswa kha sia ḡa vhasiwana, u ya nga ha tshiko tsha mafhungo, vha ri mavhulungele avho u bva kha ḡwana muḡuku u swika kha mualuwa, a a fana na a kha dziḡwe tshaka dza Vhavenda. Ndi ngazwo musengulusi a sa ḡo tou dzhenesa khazwo.

3.13 MAVHULUNGELWE A DIMBANYIKA

Maḡuwele a vhathu shangoni o fhambana. U ya nga ha tshiko tsha mafhungo 7 vha ri maḡutshela a Dimbanyika ndi o mangadzaho vhathu vhanzhi. Vha tshi ḡalutshedza vha sumbedzisa uri uyo ndi we a sa lwale na luthihi. Ene hu pfi o pfa mmbwa yawe i tshi huvha i tshi livha bakoni a tevhela. Mmbwa yawe yo vha i khou tevhela mbila ye ya vha yo fhelela ngomu bakoni. A tshi ya hone o ḡuwa na vhura ha u i vhulaha. Mmbwa yawe o vha a khou ḡi i pfa i khou huvha i henengei bakoni.

ḡhalutshedzo ya ya phanda musi vha tshi ri sa izwi bako ḡlo ḡo vha ḡo hula, o vha a sa vhoni zwavhuḡi zwi re nga ngomu. Tshine a tshi pfesa ho vha hone u huvha ha mmbwa yawe. Musi ene a tshi tou dzhena, tombo ḡa mbo ḡi vala muḡango wa bako. Izwo zwa mbo sia hu si tshe na ḡdila ya u bvela nḡa. A ho ngo tsha vha na mbulungo yawe. Vhathu vho sokou ḡivha fhedzi uri ene na mmbwa yawe khathihi na mbila zwo fhelela heneḡho bakoni. Vha sumbedzisa uri arali muthu a nga vhudzisa nga ha ḡivhiḡa ḡa Dimbanyika, u tou sumbedzwa bako ḡeneḡo.

3.14 MAVHULUNGELWE A VHAKOLOLO VHA HA TSHIVHASA NA VHA HA MPHAPHULI

Mahosi u ya nga ha tshiko tsha mafhungo 7 vha ri ndi vhathu vha vhulungwaho nga ndila i sa faniho na ya vhanwe vhathu. Avha vha dzhiwa vhe vhathu vhane zwithu zwavho a zwi taniwi. Vha fhambana na vhanwe vhathu vha sia la tshifhinga tshine vha vhulungwa ngatsho. Vhone vha vhulungwa nga madekwana kana vhusiku. Vha dovha vha fhambana zwi tshi ya nga fhethu hune vha vhulungelwa hone. Vha vhulungelwa fhethu hune ha sa sokou dzhenwa nga muthu muwe na muwe. Henefho ndi zwiendeulu. Musi vha tshi da kha sia la avho vhane vha ita uyo mushumo, vha sumbedzisa uri u itwa nga vhakololo fhedzi.

Vha isa phanda nga la uri arali hu na biso thavhani, makhotsimunene na dzikhadzi dzi dzula dzi henefho tsini. Kha vha nda ndi muila uri vha zwi divhe uri musanda hu na biso.

Izwo zwo mbo khwa hisedzwa-vho nga Stayt (1931:206) musi a tshi ri:

When the chief is seriously ill, his condition is kept a close secret, when the people begin to notice that he has not appeared for a long time and to ask questions about him, they are told by court officials that he has a bad cold and must be in his hut for some time.

Izwo zwa mbo sumbedza tsho the uri nangoho tshiphiri na tshidzumbe ndi zwithu zwi re hone kha ndu ya ha vuhosi. Vha tshi dadziswa nga tshiko 5 vha

ṭalutshedza zwauri vhane vha dzulesa vhe tsini na mulwadze vha vha vha khou ṭoḁou pfa maipfi a u fhedzisela a mulwadze. Vhathu vha vha vha khou ṭoḁou pfa ane a ḁo vha khosi nga murahu ha musi vhone musanda vha si tsheho. Arali mativha o xa, a vha tsha ṭolou ṭwa vha tshi luṭana nga u ṭoḁa ane a ḁo vha khosi. Izwo ndi zwi ḁivhiwaho nga dzikhadzi na makhotsimunene.

Musi vha tshi ṭalutshedza vha tshi ya phanda vha amba zwauri musi mativha o xa, vhathu a vha vhudzwi zwo bvelelaho. Hu a vha na dzimbudziso dzine vhathu vha vhudzisa nga ha musanda. Phindulo i vha ya uri musanda ho ṅengiwa lwa tshifhinga tshilapfu. A vho ngo sia vho laedza muthu uri vha yafhi nahone vha ḁo vhuya lini vha nga mashonzha na nzie zwi tshi dzama. Vha zwi ḁivhaho ndi vha tsini-tsini na mufu.

Musi mativha o xa, maine wa muḁini u vha ene ane a tungudzela u ṭoḁou wana hune muḁi wa tea u vha hone. Vhathu vha ita mushumo uyo nga ṅdila ya tshidzumbe vhukuma na ṭhonifho. Muḁi wa hone u nga kha ḁi vha dangani kana ngomu ṅduni. Izwo ndi zwi bvaho kha muṭa wone uṅe. A hu na mutsinda ane a nga vhuya a vhona mafhaṭelwe a uyo muḁi. Makhotsimunene ndi vhone vhane vha dzhenelela kha uyo mushumo.

U ya nga ha tshiko tsho sumbedzisa uri vha ha Tshivhasa musi mativha o xa vha mbo putela tshitumbu tshavho nga mukumba. Iyo ya vha tsumbo ya uri hu khou vhulungwa muthu muhulwane. Tshinwe tshifhinga vha ri u a wana hu khou shumiswa mukumba wa ndau kha u vhulunga mufu uyo. Muhumbulo muhulwane

u wa u toudou sumbedza vhathu uri khosi yavho yo vha i na maanda u fhirisa vhañwe vhathu. Nga maitele avho, tshitumbu tsha muhali tshi vhewa nga ndila ya u tou ladzwa. A vha vhewi nga ndila ya u tou tumbiswa ngauri vhone a vha yi nndwani. Vha lwelwa nga vhalanda vhavho ndi ngazwo vha tshi vha nga ndila ya u tou diawelega.

Musi vha tshi dadziswa nga tshiko tsha mafhungo 5 vha mbo talutshedza uri musanda a vha tuwi vha vhothe. Tshileli tshavho tshi tea u miliswa tshivhindi. A hu na muthu ane a do zwi divha uri o yafhi nga nnda ha vhaiti vhazwo na vhothe vha re tsinisa na mufu. Zwa u milisa tshivhindi vha a zwi kona zwavhuqi musi mananga o tangedzana henefho musanda. Tshileli tshi mbo vha maalo a musanda. Tshi pfi ndi tshitovho tsha musanda. Vha mbo tahisa la uri musanda sa izwi vho vha vho no di dowela u ruma itsho tshileli tshavho, u ya nga ha lutendo lwa vhathu, vha ri muhali vha do di dovha vha ruma muthu uyo henegei kha shango la vhomakhulu wavho.

Tshiko tsha mafhungo 9 vhone vha tshi tahisa lavho vha ri mahosi vha na fhethu hune vha switwa hone. Fhethu afho hu pfi ndi zwiendeulu. Mutalutshedzi uyo u vhidzwa u pfi tshiko ngauri ndi muñwe wa dzikhadzi dza musanda. Vha amba uri vhathu avha vha vhulungwa nga madekwana. Henegei zwiendeulu vha sumbedzisa uri hu a vha na milayo ine ya vhewa. A hu dzheni vhane vha sa vhe vhakololo zwiendeulu. Phosho ya u amba yo iledzwa henefho zwiendeulu. Vhafumakadzi vha tea u bvula minadzi yavho ngeno vha tshinnani vha tshi tea u vha vho ambara dzibadzhi.

Nga itsho tshifhinga phosho ine ya nga tendelwa ndi ya maṅanga na mifhululu khathihi na zwikumelo. Izwo zwa mbo sumba ṭhonifho khulu kha musanda. Musi mushumo u vhukati, muṅwe wa dzikhadzi u a vha a khou khoḡedzela. Vha dovha hafhu vha ṭahisa ḷa uri arali mufu o vhulungelwa dangani, muṅango wo dzhenwaho ngawo u a valiwa ha phuliwa muṅwe. Afho hu vha hu khou shavhiswa uri kholomo dzi sa fholodze na uri vhaumba vha kone-vho u dzhena.

Musi tshiko 9 vha tshi ṭahisa fhungo ḷa mavhulungele a vha ha Mphaphuli vha ri avha ndi vhathu vhane vha thoma nga u vhulunga tshitumbu tshavho Mbilwi. Afho u wana vha tshi vhulungelwa ngomu nḡuni kana dangani. Tshitumbu tsha hone vha ri tshi vha tsho putelwa nga mukumba mutswu. Vha ṭalutshedza zwauri muḡi wa hone u fhaṭelwa zwavhuḡi nga maṅwe mahosi. Kuḡu kwa hone ku vha ku tshi nga ḡulunyana. Nga iṅwe nḡila ndi kuḡu kwo tou itelwaho u vhulungelwa hone muthu muthihi fhedzi. Kuḡu ukwo ku a namiwa, ku hulungwa zwavhuḡi.

Ḳivhiḡa ḷa hone ḷi vha ḷo bwiwa ḷa nga tshisiku. Vha shumisa thanda dza musimbiri kha u ita maalo. Tshitumbu tsha hone a tshi kwami mavu, tshi vhewa nga nḡila ya tshidele nṭha ha idzo thanda. Tshiḡu tsha hone tshi a namiwa na muṅango lwa tshoṭhe. Tshitumbu vha ri tshi dzula heneffho lwa miṅwaha ine ya nga swika miraru. Afho ndi musi vho no kala tshifhinga vha konou zwi wana uri tshitumbu tshi nga vha tsho no sina. Nnḡu iyo yo fhaṭwaho u itela ḷivhiḡa ḷo, i vhidzwa u pfi 'Tshiruxwi'. Hezwi zwa mbo amba uri mailausumbwa. ṭhonifho i vha hone na kha nnḡu iyo ngauri a i sumbiwi. Na u sendelwa a i sendelwi.

Nga murahu ha minwaha iyo hu a vha na divha line munango wa tea u vulwa. A u sokou vulwa nga munwe na munwe, hu tou vha na vho teaho. Vha sumbedzisa uri musi vha tshi vula, vha wana ho sala marambo fhedzi. Tshithu tsha vuhogwa khavho ndi marambo. Muthu ane zwo fara ene o teaho uri a de a hwale marambo ayo a ye vhulaloni hao lwa tshothe. Vhulaloni ha tshothe ndi kha zwiendeulu zwa Miluwani. Marambo ayo a putelwa nga mukumba mutswu wa kholomo ya phulu. Phele ndi dzone dzine dza bwa muḏi henengei tshiendeulu. Mbulungo i farwa nga madekwana. Kha tshiendeulu itsho naho vha tshi vhulunga marambo fhedzi, u ya nga ha tshiko itsho, vha ri zwi a itea uri tshinwe tshifhinga hu wanale mahosi mahulwane vha tshi khou vhulungwa vho tou ralo, hu si marambo.

Van Warmelo (1940:135) u tshisa-vho lawe musi a tshi tikedza zwe zwinwe zwiko zwa amba afho ntha nga ndila heyi:

...those of Mphaphuli bury their chief in the bush near the village. They dig a hole like a pit and plant musimbiri poles all around. They make a platform inside and place the corpse upon it. A kind of hist is constructed at the poles so that the hole is covered in and it is smeared on the outside. This small house is called "Tshiruxi" and it is not known to strangers. The corpse remains there until only the bones are left. Then the sacred bull is slaughtered and take its skin and wrap the bones up in it and take them to the scared grave for final burial.

Thandavhudzo i daho nga tshiko 9 ndi ya uri zwi nga dzhia tshifhinga tshilapfu vathu vha sa divhi uri mativha o xa. Vhanwe vha nga tou humbelela nga u pfa tshikona tsha u vhumba inwe khosi tshi tshi khou lila. U ya nga ha mvelele ya

Vhavanḁa, mushumo wo raloho u itwa nga nḁila ya tshidzumbe. Hu vha na ṭhonifho khazwo. Musi vha tshi lavhelesa kha sia ḁa mufumakadzi wa musanda o tou malwaho a tshi bva musanda muḁwe, vha ri arali o lovha u humela zwiendeulu zwa hawe. Tshifhinga tsha u mu vhulunga tshi ḁi vha tshenetshiḁa tsha nga madekwana. Ene vha sumbedzisa uri u fhambana na khosi ngauri ene ha ṭuwi na tshitovho.

Vha dovha hafhu vha kwama-vho vhafumakadzi vho malwaho musanda vhe vhasiwana. Avho vha vhulungelwa henefho musanda fhedzi kha zwiendeulu zwa vhafumakadzi nahone zwi vha zwi nga nḁa. Muthu uyo u dovha hafhu a fhambana na vhaḁwe ngauri ene u vhulungwa nga maṭavhelo. Musi u tshi lavhelesa kha mavhulungele ayo u wana a tshi fhambana kule na a vhaḁwe vhatu. Afha hu vha hu khou sumbedzwa ṭhonifho na khuliso yoṭhe. Afha mvelele i vha yo lala hone. Maitele ayo a itelwa uri muya wa mufu u songo ṭolou ṭwa u tshi vhuya u tshi dina vho salaho. Mavhulungulwe a vhana vhaṭuku na a vhatu zwavho a a fana na a tshaka dziḁwe dza Vhavanḁa ndi ngazwo musengulusi a sa ḁo tou dzhena khazwo tshoṭhe afha.

3.15 MVALATSWINGA

Ndi zwa vhukuma, Vhavanḁa ndi vhatu vha tevhezaho maitele a mvelele ya havho kha zwithu zwinzhi. Izwo zwi vhone na nga tshifhingani tsha misini ya musalauḁa, he maitele a mvelele ya havho ya vhone na kha mavhulungele. Afho kha sia ḁa mufu vha lingedza u sumbedza ṭhonifho yoṭhe. Zwoṭhe zwine zwa

tea u itwa musi hu tshi khou vhulungwa, vha lingedza nga ndila dzothe u zwi tevhedza. Zwi dovha hafhu zwa vhone na nga tshifhinga tshine ha vha hu khou vhulungwa nwana mutuku. Nwana vha mu hea tsini na mutsireledzi wawe ane a vha mme awe. Vha dovha vha sumbedza thonifho yothe nga tshidzumbe tshine vha tshi ita musi vha tshi khou mu vhulungwa. Nwana u vhulungwa nga vhakegulu fhedzi nahone a hu di gomane mudini. Vhana vha vha vho sundelwa kule nahone livhida lawe li vha li guvhani.

Musi hu tshi lavheleswa kha sia la mahosi, hu wanala uri maitete a Vhavenda kha zwa mbulungo o vha a tshi tevhedzwa. Ho vha hu tshi ri musi khosi yo dzama, vha zwi divhaho vha vha vha tsini-tsini. Vhathu vhanzhi vho vha vha tshi nga zwi pfa nga murahu ha minwaha. Zwo vha zwi tshi itwa nga ndila ya tshidzumbe. Na hune ha switwa hone mavu, ho vha hu sa vhone nga vhasiwana. Livhida la hone lo vha li tsi bwiwa vhusiku. Mahosi vho vha vha tshi vhulungelwa fhethu ho dzumbamaho. Nahone nga madekwana. Mavhida a hone o vha a sa fhanelwi nahone na maluvha o vha a sa vhwewi. Tsha tsha vha tshi si tshavhudi misini ya kale, tsho vha tshi tsha uri khosi yo vha i tshi tuwa na tshileli. Uyo o vha a tshi dzhiwa e ene maalo a musanda.

Sa izwi zwithu zwo no shanduka, vhana a vha tsha vhulungelwa mahayani. Vhathu vha ano maduvha vha vho nga vha ofha mufu. Vha ofha vha ofha na nwana mutuku. Mbulungoni dza vhana, u vho wana hu tshi vha na vhatu vhanzhi. Vhakegulu u wana vha si tsha tou dzhielwa ntha kha sia la mbulungo idzo. Tshidzumbe na thonifho a zwi tsha wanala. Mahosi a vho laa mvelele yao.

Mbulungo dzavho dzi vho dzhenelelwa nga vhasiwana. Vhathu vha vho zwi ḍivha uri mavu a vha tsheho hu songo vhuya ha fhela na maḍuvha. Zwiendeulu hu vho dzhenwa nga muḥwe na muḥwe.

Khuwelelelo ine ya nga ya kha lushaka sa tsivhudzo ndi ya uri, lushaka kha lu litshe u dzhenelela kha zwa mvelele dza vhaḥwe, musi ri tshi ya kha sia ḷa mavhulungele. Izwi ndi zwi ri nyadzisaho nga dziḥwe tshaka. Vhathu kha vha Vhe na vhuḍifhinduleli kha zwa havho. Lushaka kha lu lingedze u vhuelela kha maitete a musalauḷa, a u vhulunga nga mikumba na dzinguvho. Aya ndi one maitete a sa ḍuri nahone ane a vha one-one a mvelele ya Vhavenda. Hu na thaidzo khulwane ya uri vhathu vhane vha sa kone u swikelela kha mavhulungele a ano maḍuvha, vha sala vha khou vhaḥsala nga u ṭoḍou eḍana na vha ḍikonaho. Zwino arali vhathu vha shumisa maitete a kale na kale, lushaka lu sala lu sa vhaḥsali. Ṭhonifho na tshidzumbi kha zwi dovhe hafhu zwi vhonele na kha mufu. Tsivhudzo ine ya nga ya kha lushaka ndi ya uri vhathu kha vha bve kha mbulungo dza mavhonywa dzine dza sia dzo phusukanya masheleni oṭhe, ngeno masheleni ayo o vha a tshi nga kona u sala a tshi shumiswa nga vho salaho.

NDIMA YA 4

4 TSENGULUSO HO SEDZWA KUVHULUNGELE KWA MUSALAUĽA NA KWA MUSALAUNO KWA VHAVENĽA

4.1 MARANGAPHANĽA

Vhutshiloni tshithu tshinwe na tshinwe tshi a shanduka a tshi dzuli tshi kha nyimele ine ya vha khatsho. Zwithu zwi a shanduka zwi tshi bva kha nyimele na tshifhinga. Tshinwe tshifhinga u nga wana tshithu tshine wa tshi divha tsho no engedzedzea, tsho no fhungudzea kana tshi si tsheho lwa tshothe. Musi nyimele i nga iyo ndila ri wana zwi tshi kwama tshaka dzo fhambanaho. Hezwi zwi nga vha zwi kha sia la luambo, kuambarele, kumalele, matshilele, mavhulungele na zwinwe zwinzhi- zwinzhi. Tshanduko idzo dzi vha hone nga murahu ha minwaha minzhi. Kha itshi tshitenwa musengulusi u do lingedza nga ndila dzothe u edzisa u dodombedza zwi fhambanyaho mbulungo dza musalauĽa na dza musalauno.

Hu do dovha hafhu ha sedzwa kha isa la uri ndi ngani dzi tshi fhambana nahone hu nga itwa mini uri zwithu zwi vhuelele ngonani. Musengulusi u do dovha a lavhelesa kha fhungo la uri ndi vhonnyi vhane vha tea u dzhenelela kha uri zwithu izwo zwi vhuelele ngonani. Na u sedza uri na hone mvelele ya Vhavana yone i kha di tevhezwa naa nga mirafho ya ano maduvha. Ilo la do di dovha la poswa kha la uri zwe zwa vha zwi tshi itwa nga vha musalauĽa musu hu na mbulungo, zwine zwa sia mbilu dzavho dzo rula, zwi kha di itwa-vho na kha tshaka dza musalauno. Hu dovha hafhu ha vha na zwithithisi zwi itwaho nga vha

musalauno zwa kwama vhuḍipfi ha vha musalauḷa. Ngeno na kha vha musalauḷa vha nazwo zwi kwamaho vha musalauno. Zwiṭuṭuwedzi ndi zwithu zwi itisaho uri vhaṅwe vha sa faree zwavhuḍi. Musengulusi u ḍo zwi dodombedza o lavhelesa kha zwiteṅwa zwi re nga afho fhasi.

4.2 U VHULUNGWA HA VHANA

Afha musengulusi u ḍo vha o lavhelesa mbulungo dza vhana kha tshaka dzoṭhe dza Vhavenda sa izwi mavhulungele a hone a tshi fana. Tshiko tsha mafhungo 1 musi vha tshi ṭandavhudza fhungo ili sa tshithithisi vha ri, misini ya kale vhana vhaṭuku vhane miṅwaha yavho i sa paḍe miṭanu, vho vha vha tshi vhulungelwa mahayani nahone kha guvha ḷa tshiṭanga. Ayo o vha one maitete kwao a mavhulungele a ṅwana nga mvelele ya Vhavenda . Zwo vha zwi tshi dzhiwa nga ṅdila ya uri arali ṅwana a nga vhulungelwa henefho guvhani, zwi vha zwi zwavhuḍi ngauri u vha e tsini na mme awe. Mme awe vha dzhiwa vha vhone muṭhogomeli wawe nga ṅdila ya uri mme awe ndi vhone vha vhoṭhe vhe a vha ḍowela. Nwana uyo u tou pfi ndi wa vhakegulu. Na zwithu zwine zwa nga bviswa uri zwi ḍo thusa henefho hu tou pfi ndi zwa ndilo. Zwitisaho uri zwi ralo ndi ngauri mushumo wa mbulungo ya ṅwana u itwa nga vhakegulu.

U ya nga ha tshiko itsho vha sumbedzisa uri mbulungoni iyo a hu wanali vhatu vhanzhi. Vhatu vha ḍaho mbulungo dzo raloho ndi vha tshisadzini nga maandḷa vha vhakegulu. Fhedzi-ha sa izwi zwithu zwi tshi shanduka, musalauno zwo raloho a zwi tsheho. Izwo zwo no vha tshithithisi tshihulwane kha vha

musalauno. Khuvhani ano maḍuvha hu vho shuma zwa tshikhuwa. Vha ṭahisa ḷa uri musi ṛwana o lovha, naho e muṭukusa, u a iswa motsharani. A tshi ḍa u vhulungwa u vho vhuya nga bogisi. Ha tsha vhulungelwa hayani u vho ya mavhidani na vhaṛwe.

Vha tshi ya phanda vha ṭahisa ḷa uri arali o no thanya, lune u vho ya na zwickoloni zwa avho vha muṭuku, u vhulungwa nga Mugivhela. Dindi ḷa hone u wana ḷo fhaṭelwa zwavhuḍi sa nṅḍu. Vhukati ha vhege wa wana hu na dzithabelo dzine dza farwa henefho muṭani. Vhathu vha ḍaho vha vha vho no vha vhanzhi nahone hu si tsha londwa mirele. Nga maanda u wana ho ḍala yeneyi thangana ṭhukhu. Nga ḍuvha ḷa mbulungo u ya nga havho vha ri u wana na muṛwe wa vhana a tshi ṅewa tshipiḍa tsha u ṭalutshedza nga zwine a ḍivhanisana zwone na mufu.

Musi vha tshi ḍadziswa nga tshiko 7 vha sumbedzisa uri u wana ṅṭha ha ḷivhida ḷa ṛwana ho vhewa maluvha na tombo. Kha sia ḷa murunzi, hu a fhaṭiwa kuḍu. Vha mbo amba uri zwo raloho dzimbiluni dza vhahulwane ndi mupfa wa murenzhe u ṭhavhaho. Zwitootoo zwe vha vha vha tshi itela ṛwana na mme awe a zwi tsha itwa. Mme a ṛwana ha tsha swendela fhaḷa ḷivhidani. Tshawe ndi u tou posa mavu na vhaṛwe. Musi vhahulwane vha tshi lavhelesa izwo vha wana i maṭomola mbilu. Hetshi tshi vha tshikhukhulisi tshavho tshi vha pwashekanyaho mbilu. Fhedzi musi u tshi lavhelesa kha thangana ṭhukhu, a hu na dinani. Ndi zwone zwine vha zwi funesa.

Vha dovha hafhu vha talutshedza uri vhathu vha ano madavha vha pfesesa lufu nga inwe ndila. Vha vho nga vhathu vha ofhaho livhida mudini. Musalauno vhathu a vha takaleli u vhona na u dzula na livhida mudini. Kha vhathu vhahulwane, u vhulunga nwana mutuku kule na mme awe, ndi u mu laṭa. Thogomelo ye a vha a tshi i wana kha mme awe, musi o no vha kule ha tsha ḁo i wana. Izwo ndi u ya nga ha lutendo lwavho. Vhathu vhahulwane vha dovha vha fulufhela uri maitete a kale arali a sa tevhedzwa, zwithu afho mutani a zwi nga tshimbili zwavhudi. Nga maanda afha vha vha vha khou humbulela nga maanda mme awe uri tshinwe tshifhinga ha tsha ḁo vha na muṅwe nwana sa izwi zwitootoo zwoṭhe zwi songo tsha itwa.

Vha isa phanda vha tshi sumbedzisa uri arali muthu a vhulungwa kule na vha hawe, muya wawe a u lali. Musi ri tshi lavhelesa fhungo ili ri wana vhathu vhahulwane vha sa li pfesesi. Thonifho kha sia la mbulungo ya nwana i vha i si tsheho. Zwi dovha hafhu zwa thithisa vhathu vhahulwane musi vha tshi vhona mbulungoni iyo hu tshi ḁa muṅwe na muṅwe. Khavho maitete a mvelele ya havho zwi vha zwo bvulea.

4.3 U SA DZHENELELA HA VHAFUMAKADZI KHA MBULUNGO MISINI YA MUSALAUḶA

Thandavhudzo afha i ḁa nga tshiko tsha mafhungo 7 musi vha tshi amba zwauri tshifhinganani tsha kale vhafumakadzi vho vha vha sa tendelwi u dzhenelela na luthihi kha sia la mbulungo dza vhathu vhahulwane. Vho vha vha tshi dzhiwa sa

midzio mitete ine a i lengi u kwashekana dzimbilu na u lila. Zwo raloho a vha koni u zwi kondzela. Ndi vhathu vhane vha sendezwa kule na zwa mbulungo. Mushumo munzhi wo vha u tshi itwa nga vhathu vha vhanna.

Zwa zwino, sa izwi na mulayo wa Afurika Tshipembe u tshi tenda uri vhanna na vhafumakadzi vha a edana, vha tshi vho dzhenelela-vho kha sia la mbulungo, pfanelo dzavho dzi a vha swikisa henefho. Ano maduvha ri tshi sedza ri wana uri mbulungo dza hone dzi toda masheleni manzhi. Zwenezwo u wana vhafumakadzi vha tshi vha vhone vhane vha ita uri mushumo uyo wa mbulungo u tshimbile zwavhudi. Izwo ri zwi ambiswa ngauri vhafumakadzi ndi vhathu vhane vha vha na dzikilaba dzavho, dzisosaiti na zwiwe zwinzhi-zwinzhi. Ndi vhathu vhane vha kona u ita tshelede nga ndila dzo fhambananaho. Masheleni ayo a thusa vhukuma kha mushumo wa mbulungo.

Musi tshiko tshi tshi talutshedza tshi mbo amba uri kha vhathu vha tshinnani , ri wana zwithu zwa madzangano o raloho zwi siho khavho. Arali wa vha mushumo wa vhathu vha vhanna fhedzi ano maduvha, u nga wana li tshi tou vha dengetenge. Tshitumbu tshi nga nga tshi sa sina hu si na tshumelo. Masheleni a nga ri ndi bva vhubvo.

Tandavhudzo i dovha hafhu ya tshiswa nga tshiwe tshiko tsha mafhungo musi vha tshi ri naho mushumo uyo wa vhafumakadzi u tshi sumbedza u wa ndeme nahone u wavhudi ano maduvha, kha vha musalauja tshi vha tshithithisi tshihulu. Vhathu vhahulwane vha mbo humbula uri ngauri hu na ayo madzangano ane a vha hone, hu a vha na u nwaliswa ha vhathu vhane vha do vhulungwa,

zwithu zwa hone zwi vho elana na zwa bisimusi. Vhathu vha vha na mihumbulo ya uri vha nga vhulahiwa uri vhathu vha do kona u wana masheleni ayo. Ndi ngazwo u tshi wana uri vhathu vha musalauno a vha tsha amba uri vho nwalisa nnyi nahone kha zwa mini vha tshi shavha thaidzo iyo.

Vha dovha vha sumbedzisa uri arali muthu a vhuya a zwi divha zwauri o nwaliswa kha zwiimiswa izwo, hu vuwa pfudzungule khulu. Ri dovha ra wana uri sa izwi mbulungoni dza ano maɖuvha hu tshi vha na zwiliwa, vhafumakadzi ri wana vha hone vhane vha dzhenelelesa kha uri zwiliwa zwi vhe hone vhathuni.

4.4 U PFUNDA HA MUFUMAKADZI O LOVHELWAHO

U ya nga mvelele ya Vhavenda, mufumakadzi arali o lovhelwa nga munna, u a vha na maɖuvha ane a a fhedza a sa bvi e ngomu nduni. Mashaka na vhahura ndi vhone vhane vha mu shumela. Musi e kha ayo maɖuvha u pfi u khou pfunda. Vhathu vha dzhenaho nduni vha tshi mu khuthadza ndi vhafumakadzi vho lovhelwaho nga vhanna khathihi na vhakegulu. Musi a tshi bvela nnda lwa u ya u dithusa, u vha o khurumela nguvho nahone u vha a khou fhelekedzwa nga muñwe . U ya nga ha tshiko 5 vha ri nga murahu ha mbulungo hu a wanala maine a da a mu bvisa . Izwo zwa vhidzwa u pfi ndi u handululwa. Maine afho vha ri u vha o shumisa mindaandane yawe uri a kone u mu handulula.

Vha dovha hafhu vha nea thalutshedzo ya uri nga murahu ha musu maine o no ita izwo, mufumakadzi u a wana tshifhinga tsha u bva a ya a shuma mishumo

yawe. Arali zwa itwa nga iyo ndila kha vhathu vha musalauja, mbilu dzavho dzi a rula vhukuma.

Fhedzi-ha musi ri tshi lavhelesa kha vhathu vha musalauno, zwithu khavho a zwo ngo ima nga iyo ndila. Mufumakadzi wa mufu ha tshe na maḁuvha ane a vha o dzula ngomu nduni. Nga maḁwe maipfi a hu tshe na u pfunda kha vhafumakadzi vha ano maḁuvha, khavho madzuloni a u dzula nga ngomu nduni, vha vho tou wanalesa nḁa u vho vha ene ane a tsa a tshi gonya a tshi lugisela mafhungo oḁhe a mbulungo. U bva fhano a dzhena fhano a khou lugisa zwithu zwa dzipholisi dzawe, zwa dzikhaḁabani dzawe khathihi na kha dzisosaiti dzawe. Izwo u zwi itiswa ngauri u ḁoḁou wana masheleni a u vhulunga munna wawe.

Zwo raloho ndi zwine a nga si kone u itelwa nga muḁwe sa izwi zwiḁwe zwi tshi ḁoḁa u tou sainelwa nga ene muḁe. Kha vhathu vha musalauno zwa u pfunda ndi muila. I tou pfi thaidzo khavho. Tshi vha tshithithisi tshihulwane khavho ndi ngauri a hu nga vhi na tshumelo na nthihi ine ya nga vha hone arali vha ḁwa vho gwadama ngomu nduni. Kha sia ja vhathu vhahulwane vha tshi vhona mulidzi a tshi tsa a tshi gonya, a zwi vha fari zwavhuḁi. Zwithu izwo zwi mbo ḁaḁisa mbilu dzavho u vhavha. Khavho vha vhona mulidzi a tshi shaya ḁhonifho kha munna wawe na kha vhathu vhahulwane.

Vha dovha hafhu vha tikedzwa nga tshiko tsha mafhungo 6 musi vha tshi ri, izwo zwi vhangana mafhanza kha mufumakadzi wawe khathihi na kha vha muḁa. Vhathu

vhahulwane vha tenda kha ja uri mufumakadzi o lovhelwaho u tea u pfunda a konou tou bviswa nga ndila ya u tou handululwa nga maine. Khavho izwo ndi maṭula vhukuma. Uyo a sa bviswi nduni u ita uri muya wa mufu u sa lale zwavhudi. Kha vhathu vhahulwane zwi pfi tshithithisi.

Vha dovha hafhu vha sumbedzisa uri zwiṅwe zwine zwa vha vha dina ndi zwa u vhona fhaḷa nduni yawe hu tshi vho dzhenwa nga muṅwe na muṅwe. Nga mvelele ya Vhaventḷa, vha tenda kha ja uri hu dzhena vhakegulu na vho lovhelwaho fhedzi. Vha musalauno ndi vhathu vha si tsha ilaho. Musi vha tshi isa phanda vha amba uri na nga dḱvha ja mbulungo hu hone mbilu dza vhathu vhoṭhe dzo pwashekana lwa tshoṭhe, vha u dzidzivhalavha tshi khou dzidzivhala, kha ene na nguvho ya u khurumela a iho. U tshimbila a songo vhuya a tidedza na tshifhaṭuwo tshawe. Na u tou farwa zwawe nga muṅwe khae a zwiho.

Vhathu vhahulwane vha tshi ndo lavhelesa ayo maambarele a hone, vha wana ho bva dzone-dzone dza manyivhinyivhi. Zwoṭhe izwo zwa mbo vha mavhonywa khavho. Khae na kha vha musalauno a hu na tsho khakheaho, fhedzi-ha kha vhaaluwa tshi vha tshithithisi.

4.5 U PALULWA HA DZIṬHOHO

Musi tshiko 6 vha tshi ṭandavhudza fhungo ili vha ri misini ya kale u ya nga ha mvelele ya Vhaventḷa, arali ho lovha muthu muḱini, vhathu vhoṭhe vho vha vha tshi vheulwa mavhudzi. Zwithu izwo zwo vha zwi tshi itwa kha muthu muṅwe na

muñwe hu songo sedzwa uri ndi wa mbeu-ḡe. Iyo ya vha i ṅḡila ya u sumbedza ṡhonifho kha mufu. Zwa dovha hafhu zwa sumbedza u pwashékana ha mbilu dza vhathu nga ṅwambo wa zwo bvelelaho.

Vhaventḡa ndi vhathu vhane vha tenda kha ḡa uri arali mavhudzi a sa bva zwithu a zwi nga vha nakeli. Fhedzi-ha ano maḡuvha ri wana fhungo ḡlo ḡi tshi vha tshithitshisi tshuhulu kha vhathu. Kha vhathu vha ano maḡuvha, madzuloni a u vheulwa, vhafumakadzi u wana vho somba ḡivhudzi lwa vhukuma. Vhañwe vhavho wa vhona u nga na zwino kani-ha vho tou hwala zwithu ṡhohoni. Mavhudzi ayo a lugiswa lwa tshidele musi hu tshi pfi mbulungo ndi ya matshelo. Vhathu avho a vha ladzi dziṡhoho fhasi vha tshi shavha u thutha zwitaela zwavho.

Vha ṡhadulwa nga tshiko 7 musi vha tshi ḡi vhea nga ṅḡila ya uri musalauno a hu tshe na ane a kha ḡi tenda u bvisa mavhudzi awe naho e ṅwana muṡukuṡuku. Musi vha tshi ḡi vhekanya zwavhuḡi na kha sia ḡa vhanna vha ri, vha tshinnani vha vha vho ralo u gerwa zwa zwitaela mavhudzi a sala e maṡuku nahone o naka. Musi murafho wa kale u tshi zwi vhona u a khukhulisea. Vha tenda kha ḡa uri vhathu vha vha vha khou ṡḡḡou vhone. Lufu kana mbulungo a i tsha amba tshithu khavho. Mvelele yavho vha wana yo laṡwa kule lwa u sa tsha vhuya.

4.6 U THIVHIWA HA KHORO MUSI HO LOVHA MUÑE WA MUḐI (NEMUḐI)

Mvelele ya Vhavenda u ya nga ha tshiko 6 vha ri i tenda kha ja uri arali ho lovha muñe wa muḐi, khoro i a valiwa. Nga zwenezwo ha pfi ho tshotshwa tanzu. Izwo u ya nga ha maitele avho yo vha i tsumbo ya uri tshikuni tsho dzima. Nga inwe ndila NemuḐi ha tsheho. Musi vha tshi talutshedza vha amba zwauri nga maitele a Vhavenda arali ho lovha muñe wa muḐi, vho salaho a vha tei u kanda he a vha a tshi kanda hone. Ndi ngazwo vha tshi tenda kha ja u thivha khoro ha phuliwa inwe.

Iyo ine ya phuliwa nga murahu ha mbulungo ya vhidzwa u pfi ndi tshivhana. Tshinwe tshifhinga wo vha u tshi wana vhanwe vha tshi thivha na muḥango wa nḁu ya mufu vha phula muñwe. Vha tshi ḁi shavha hone u kanda he nayo dza mufu dza kanda.

Musi vha tshi lavhelesa kha fhungo ili vha wana uri sa izwi khura dza misini ya kale dzo vha dzi dza maḥanzu a mipfa, zwo vha zwi sa vha lemeli u shosha khoro vha phula tshivhana. Tshihulwane tshe tsha vha tshi tshi itiwa ho vha hu tou haḁa ḁaka kana luhura ha bva ndila vha konou khuredzela uri hu tshimbilee. Izwo zwo vha zwi sa vha dzhileli na tshifhinga tshingafhani kha u zwi ita nahone vho vha vha sa lozwi tshithu khazwo. U ya nga ha mvelele yavho, zwo raloho zwo vha zwi tshi ri u itiwa zwa sia mbilu dza vhahulwane dzo rula.

Musalauno fhungo lo raloho li a lemela kha tshitshavha. Tshiitisi tshi tsha uri khura dza ano maduvha a dzo ngo tsha itwa nga matanzu. Khura dza hone dzo tou itwa nga dziḍaraḍa ngeno vhaḥwe vho tou fhaḍa dzimbondo u mona na miḍi yavho. Ili ndi fhungo line kha mirafho ya ano maduvha lo tou thudzelwa kule lwa tshoṭhe. Tshiitisaho ndi tsha uri vhathu avho vha pfesesa lufu na mbulungo na maitete azwo nga inwe ḥila. Musalauno vhathu vho fa mvalo lune zwauri u kanda he nayo dza mufu dza kanda zwi vha vhangela mafhanza khavho ndi midai.

Zwo ḍo ḍadziḥa-vho nga tshiko tsha mafhungo 10 musi vha tshi ri musaluano zwa u thutha khura dzavho ndi tshithithisi tshihulu khavho. Vha vhidzwa u pfi tshiko ngauri ndi muḥwe wa thangana ṭhukhu heneḥo kha tshitshavha. Vhathu vha nga si kone u pwashekanya mbondo dzavho na u ṭhukhula dziḍaraḍa dzavho. Tshiitisi tshi vha tsha uri zwi vha zwo vha ḍurela vhukuma. Vha sumbedzisa uri arali vhathu vhahulwane vha kombetshedza uri zwo raloho zwi itive, zwi vhangakhathi. Vha dovha hafhu vha isa phanḍa nga la uri nga u sa tenda havho u phula inwe khoro, tshi vha tshithithisi kha vhathu vha musalauḷa ngeno u kombetshedzwa ha vha musalauno u phula itsho tshivhana, tshi tshi vha tshithithisi khavho.

4.7 U KOVHIWA HA THUNDU YA MUFU KANA ZWIFUWO

Tshiko tsha mafhungo 7 vha ḥea ṭhandavhudzo nga ha fhungo ili ya uri misini ya kale muthu o vha a tshi pfi o pfuma hu tshi khou ambiwa u vha hawe na

zwifuro zwinzhi. Nga mvelele ya Vhavenda vha ri arali muṅe wa muḍi o lovha, ndaka yawe yo vha i tshi ṅewa ṅwana wawe muhulwane wa mutukana. Vhathu vho vha vha tshi vha na fulufhelo ḽa uri sa izwi e ene muhulwane o salaho, o no vha ene khotsi. Nga maṅwe maipfi vho vha vha tshi fulufhela kha ḽa uri u ḍo sala e ene ane a ḍo vhona vhana vha khotsi awe. Vha ri o vha e ene ane a kovhela vhaṅwe vhana iyo thundu. Vhathu vhahulwane vho vha vha sa zwi londi uri zwi nga kha ḍi itea uyo ṅwana muhulwane a sa fhe vhaṅwe zwo salaho. Khavho vha tenda kha ḽa uri u ḍo vha ṭhogomela.

Sa izwi zwithu zwo vha zwo dzula nga ṅdila ya kha sia ḽa mvelele vhukuma, ho vha hu si na na dzimbudziso khazwo. Na u zwi lwela vhaṅwe vhana vho vha vha sa zwi lweli. Vha dovha hafhu vha sumbedzisa uri kha sia ḽa zwiambaro zwa mufu, sa izwi misini ya kale ho vha hu sa tou vha-vho na zwiambaro zwi no tou pfi nnyi-vho, vho vha vha tshi tou zwi fhisa. Vho vha vha tshi tenda kha ḽa uri zwiambaro zwa mufu a zwi ambarwi nga muṅwe zwi vhangana mafhanza. Vho vha vha tshi konḍelwa u vhona muṅwe muthu o ambara zwiambaro zwa mufu.

Vha ṭahisa ḽa uri uri mbilu dzavho dzi rule, vha vhona zwa khwine hu u tou zwi fhisa. Sa izwi zwithu zwo no shanduka, lupfumo lwa muthu ano maḍuvha ndi masheleni. Kha vhathu vha ano maḍuvha, musi muthu a kha ḍi tshila, u a ṅwalisa uri musi a tshi fa zwithu zwawe zwoṭhe zwi ṅewe vhana vhawe nga ṅdila-ḍe. Ayo ndi one makovhele a sa luṭanyi. Na musi arali o tou sia mabindu awe kana nṅdu u a ṅwalisa uri arali o lovha zwithu izwo zwi tea u sala na vhafhio. Zwi ṅwaliswa vhana na mufumakadzi.

U ya nga vha tshiko 11 vha sumbedzisa uri arali mufu o vha o sia mabindu a re na tshivhalo, u nga kona u wana-ha uri bindu jifhio ndi ja nnyi jinwe ndi ja nnyi. Nga u ita izwo, zwi fhungudza pfudzungule ine ya nga sala i tshi vha hone kha vhathu. Nga tshinwe tshifhinga u nga wana muthu o nwalisa na zwauri arali o lovha nndu yawe i sale na ufhio nwana. Nwana uyo arali a tshi funa, u a vha na maanda a u bvisa vhanwe vhothe afho nduni. A hu na a mu thivhelaho u ita izwo naho e mutuku ngauri u vha o tsireledzea nga mulayo. Tshiko 11 ndi muwe wa vhadivhi vha zwa milayo ya malugana na zwa ndaka heneffho kha tshitshavha.

Vha isa phanda nga ja uri tshinwe tshifhinga u nga wana thundu yothe i si na muwaliswa khayoy. Wa mufumakadzi u vha ene ane a vha na vhudifhinduleli hayo yothe. A do kona-ha u kovhela vhana vhawe zwi tshi ya nga kha lutamo lwawe. Zwa u kovha ndaka muthu a kha di tshila, kha vha musalauno ndi zwa vhu di vhukuma fhedzi kha vhathu vhuhulwane ndi muila. Kha vhathu vhahulwane ndi zwithu zwine zwa vha vhulaisa ngauri arali vhana vha knou divha uri khotsi ashu vha lovha ri khou wana izwi, vha mbo vha vhulaha u tavhanya. Muhumbulo muhulwane u wa uri vha tavhanye vha wane thundu iyo.

Mathina arali muthu o nwalisa muthu kha zwinwe zwithu, u tea u vha o zwi ita nga ndila ya tshidzumbe. Muwaliswa ha tei u zwi divha uri o nwaliswa huwe fhethu, hu tshi shavhiswa thaidzo yeneyo. Kha vhathu vha musalauno ndi zwithu zwa vhudisa zwi sa lutanyiho vhathu nga murahu ha lufu lwa muwe wa zwithu. Vhathu avho vha a kona u zwi pfesesa zwo tou ralo. Fhedzi-ha, kha vhathu

vhahulwane i pfi thaidzo ngauri vha mbo di humbula u fa nga u tsvhanya tshiitisi lu lupfumo lwavho.

4.8 U HANELWA HA VHAFUMAKADZI U DZHENA MAVHIDANI VHA SONGO AMBARA MIÑADZI NA DZIDZHESI

Mbulungo dza musalauja dzo vha dzi tshi farelwa mahayani nahone dzo vha dzi sa kwamesi vhathu vha tshisadzini. Nga tshenetsho tshifhinga ho vha hu songo vhewa milayo i kwamaho zwa maambarele a duvha ja mbulungo. Izwo ndi u ya tshiko tsha mafhungo 7. Tshifhinganani tshenetsho, zwo vha zwi tshi tsvhanyedzea zwavhudi nahone vhathu vha tsvhanya vha zwi pfefesa ngauri vhafumakadzi vho vha vha sa dzhenelelesi kha mbulungo.

Tshanduko sa izwi i tshi vha hone, ano maduvha vhathu u wana vha tshi tou vha na fhethu huthihi hune vha vhulungelwa hone. Fhethu afho ha dlatelwa lune muṅango wa u dzhena wa vha muthihi. Musi zwo ralo ri wana hu tshi vha na milayo ine ya bva musanda kana kha zwiimiswa zwa henefho shangoni lenelo, Milayo ya hone ndi ya madzhenelele a mavhidani. Hu a vha na vhathu vhane vha ima henefho getheni vha tshi humisa vha songo tevhedzaho ndaela dza mavhidani.

Hu mbo dladzisa tshiko 10 (fumi) musi vha tshi sumbedzisa uri vhafumakadzi kha mashangoni a re na tshivhalo a vha tendelwi u dzhena mavhidani vha songo ambara miñadzi na dzidzhesi. Zwiambaro zwa zwanda zwipufhi a zwi

tendelwi na luthihi u dzhena henefho. Zwa sia-ha maambarele ayo kha sia la vhafumakadzi a tshi vha thaidzo. Itsho tsha tou vha tshone tshithithisi tshihulwane vhukuma. Pfanelo dzavho afho ri wana dzi khou kandedzwa lwa vhukuma. Musi hu tshi dovha hafhu ha sedzwa na kha fhungo la mulayo wa Afurika Tshipembe, hu wanala zwauri muthu muñwe na muñwe u a tendelwa u ambara zwiñwe na zwiñwe zwine a funa fhethu ho fhambanaho.

Zwithu izwo zwi dovha hafhu zwa nea thaidzo vhathu vhane vha bva kule vha daho u vhulunga shaka lavho. Vhathu avho vha vha vha sa divhi milayo iyo yo vhwaho. Nga murahu ha musi muthu uyo o ambara zwe a ambara zwone, a vho hanelwa u dzhena ngomu mavhidani, zwi sia a songo tsha vhulunga shaka lawe. Zwa mbo nana u pwasha mbilu yawe lwa tshothe. Muthu uyo u vha a songo tsha farea zwavhudi ngauri u vha a songo tsha vha na nyonesano yawe na mufu.

Hu dovha hafhu ha vha na fhungo la u hanelwa ha vhathu vha tshinnani u dzhena mavhidani arali vha songo ambara dzibadzhi. Kana li khou fhisisa hani vha tea u vha na dzibadzhi mivhilini. Kha vhathu vhahulwane izwo zwa milayo iyo i vha i ndila ya thonifho khulwane kha mufu. Tshiko 10 vha tahisa muhumbulo wavho nga ndila ya uri musalauno zwithu izwo zwi pfi tshithithisi. Kha sia la kha vha tshisadzini, ndi vhathu vhane vha funa mavhudzi avho o sala nda. Zwitaela zwa mavhudzi a vha funi zwi tshi thuthea nga minadzi. Vhathu avho vha tenda kha la uri a hu vhulungi maambarele hu vhulunga muthu.

Vha dovha vha sumbedzisa uri ngei hune t̄honifho yothe ya itwa hone hune ha vha misanda, vhafumakadzi a vha ambari miñadzi vha tshi dzhena zwiendeulu. Nga n̄thani ha maitele ayo, hu sia hu si na u pfesesana kha mirafho iyo. Madzuloni a uri vhathu vha vhulunge muthu wavho nga mulalo, vha fhedzisela vha songo kona u mu vhulunga. Zwiito zwo raloho zwi sia zwo kwashekanya mbilu dza vhathu vhanzhi.

4.9 U SERISWA HA N̄WANA WA LUPEDZI FHASI HA BOGISI KHATHIHI NA U ITELWA VHULIVHADZA

T̄handavhudzo i d̄aho nga tshiko tsha mafhungo 5 ndi ya uri misini ya kale mufumakadzi a lovha n̄wana wawe muṭuku u a dzhiiwa a seriswa tshitumbu lune lwa swika luraru musi tshitumbu tshi sa athu u ya vhulaloni hatsho. Nga itsho tshifhinga vha sumbedzisa uri u ya nga ha ene n̄wana, u vha a si na na n̄divho na nthihi uri u khou seriselwa mini nahone zwi tshi itelwa mini. Izwo zwi itiswa ngauri n̄wana u vha a songo vhudzwa uri mme awe vho lovha. Musi o no fhedza u seriswa o vha a tshi dovha a sundelwa kule.

Fhedzi-ha fhungo lo raloho ano maḁuvha a li tsheho. Izwo zwi ambiswa ngauri vhana vha ano maḁuvha vha a divha uri lufu ndi mini nahone muthu arali o lovha hu itwa mini. Vha sumbedzisa uri kha murafho wa ano maḁuvha uri u wane maitele ayo a tshi kha di itwa zwi a konḁa. Vhathu avho vha pfesesa lufu nga iñwe n̄dila. Vhana vhavho a vha tendi vha tshi itwa izwo. Vhabebi vhavho vha

tenda kha ɓa uri a hu na tshine tsha nga bvelela arali vhana avho vha sa seriswa. Arali zwa nga itwa kha n̄wana wawe, tshi vha tshithithisi tshihulwane.

Ngeno kha vhathu vhahulwane-vho zwi sa vha fari zwavhuḍi arali n̄wana uyo a sa seriswa. Kha vhathu vha musalauɓa, vha tenda kha ɓa uri arali n̄wana uyo a sa seriswa tshitumbu itsho, u a farwa nga vhulwadze ha khofhe nahone mirado yawe a i nga khwaḥi. Zwa dovha hafhu zwa mu vhangela mafhanza. Hu tou vha uri naho vha vhilahela uri a zwi tsha itelwa avho vhana, a hu na zwine vha nga ita ngauri vhabebi vhavho a vha nga tendi izwo zwithu.

Musi tshiko 6 vha tshi ṭahisa-vho muṅwe muhumbulo vha amba ɓa uri nga murahu ha mbulungo, n̄wana uyo u a itelwa vhulivhadza uri a ṭavhanye u hangwa nga ha mme awe. Izwo ndi zwi itwaho nga mishonga ine ya bva ha maine. N̄wana uyo vha sumbedzisa uri u zwi itwa musu e khofheni. Hu a vha na muṅwe wa vha lushaka ane a mu hashu musu a tshi khou ambelela. A nga ḍi bula maipfi ane a nga haya : “Mme aṅu a vha tsha ambiwa ngauri a vha tsheho”. Izwo ndi zwi itwaho lwa maḍuvhanyana. Nga izwo vha vha na lutendo lwa uri ha tsha do dovha a humbula mme awe na luthihi. Zwo raloho zwa ita uri muya wa mme awe u eḍele nga mulalo.

Musalauno fhungo ilo ndi muila. Vhathu vha pfesesa uri arali muthu a lovha n̄wana wawe u tea u zwi ḍivha nahone u hangwa u do ḍi hangwa hu si na zwo itwaho. U do ḍi vha hangwa ngauri ha tsha do dovha a vha vhona na luthihi. U sa itwa hazwo kha sia ɓa vha musalauɓa tshi vha tshithithisi vhukuma.

4.10 TSIRELEDZO KHA VHO RI SIAHO

U ya nga ha tshiko tsha mafhungo 6 vha ri muthu o vha a tshi ri u lovha a vhulungelwa hayani. Henefho ho vha hu tshi vha kha fhethu ho fhambanaho zwi tshi bva kha uri muthu wa hone ndi nnyi. Vha ri arali ho lovha n'wana mutuku, o vha a tshi vhulungelwa guvhani la tshitanga. Nga mvelele ya Vhavenda vha tenda uri sa izwi n'wana muthu we a vha e tsinisa nae o vha e mme awe, u do wana tsireledzo yothe khavho. Vha dovha hafhu vha tahisa fhungo la uri mufumakadzi ene o vha a tshi ri u lovha, a vhulungelwa henefho hayani murahu ha nndu. Vhathu vha vha na fulufhelo la uri musi e henefho, u wana tsireledzo yothe kha munna wawe.

Kha sia la wa munna vha sumbedzisa uri o vha a tshi vhulungelwa tsini na luhura. Muhumbulo muhulwane u wa uri sa izwi a ene thikho, u do vha a khou linda muji uri maswina a songo vhuya a dzhena. Musi e henefho tsini na luhura, u vha ene a vhonaho khombo dzi tshi da mutani a konou vha tsireledza. Izwo ndi nga u ya ha lutendo lwavho. Nga mvelele ya Vhavenda u ya nga ha tshiko itsho vha ri naho muthu o no lovha, u vha a kha di vha tshipida tsha muta lwa tshothe. U ya nga havho zwothe zwi itwaho nga vha tshilaho na kha vho ri siaho zwo tou ralo. Madzuloni a uri vhathu vha musalauja vha ofhe livhida, vha vha vha tshi tou li thonifha.

Nga nthani ha uri zwithu zwo shanduka, mirafho ya ano maduvha a i tsha funa u vhona livhida hayani. Musi muthu a tshi tou zwi lavhelesa zwavhudi, zwi vho nga

vhathu vha khou ofha mufu. Ndi ngazwo u tshi wana vha tshi hwala na n̄wana muṭukuṭuku vha mu vhulungela mavhidi. Khuvhani na dzitshetshe ano maḍuvha dzi vho ofhiwa kha vhathu. Vhathu a vha tsha n̄ea n̄wana tsireledzo nga mme awe. Ṭhonifho kha mufu a i tsheho. Vha dovha hafhu vha amba uri arali zwa sokou itea ha lovha muthu, uyo muthu a mbo ḍi pfi u ḍo vhulungelwa heneffho hayani, vhathu vhoṭhe vha nga mbo ḍi paṭa muḍi sa mamange a goya. Zwa mavhida muḍini zwi pfi thaidzo kha vha musalauno. Vha ano maḍuvha a vha tendi kha fhungo ḷa uri vha tshilaho vha a kona u fha tsireledzo vho lovhaho na vho lovhaho vha a kona u n̄ea tshireledzo vha tshilaho.

Izwo zwa mbo vha tshithithisi tshihulwane kha vhathu vha musalauḷa musi vha tshi vhona muthu wavho a tshi vhulungelwa kule nadzo. Zwithu izwo ndi zwi sa pfesesei khavho. Vha vhona u nga lutsinga lu vha vhofhekanyaho na mufu a lu tsheho. Khavho vhushaka havho na mufu ho fhela. U ya nga ha tshiko vha sumbedzisa uri nga nga n̄ṭhani ha maitete ayo, zwi vhangha khombo kha vho salaho zwa dovha zwa ita uri muya wa mufu wa sa lale zwavhuḍi. Nga u vhulunga vhathu vhavho kule, zwi vha n̄ea tshifanyiso tsha uri muthu wavho o laṭiwa. Vha pfesesa kha ḷa uri u vha o vhulungwa tsini na vhathu vhane ha vha ḍivhi. Nga zwenezwo vha humbula uri muya wawe u ḍo vhuya lunzhi wa ḍa wa dina vhathu.

4.11 U VHEWA HA MAḐI KHORONI A U SHASHIWA NGA MURAHU HA MBULUNGO

Misini ya kale u ya nga ha tshiko 5 vha ri arali ho lovha muthu muḑini, nga murahu ha mbulungo hu a vha na dongo lo ḑalaho maḑi o ḑanganyiswaho na mindaandane ya maine line la vheva khoroni kana henefho tsininyana na muḑa. Maḑi ayo a shumiswa kha u shasha vhatu kha phanda, kha mutsinga, kha khana, nḑa na ngomu ha zwanda, na nḑha na fhasi ha lwayo. Zwithu izwo zwi itwa lwa maḑuvhanyana kha vhatu vha ḑaho u imela. Tshifhinga tshine zwa itiwa ngatsho ndi nga matsheloni. Tshi shumiswaho kha u ita izwo zwithu ndi bophavhafu lo kandiwa zwavhuḑi nga phanda halo. Nga murahu vhatu vha a gumiswa muuluso. Uyo muuluso u pfi ndi wa mafa.

U ya nga havho, vha ri kha Vhavenda, vha vha na lutendo lwa uri zwo raloho arali zwa sa itwa hu bvelela khombo. Kha vha musalauno fhungo lo raloho li vha tshikhukhulisi tshihulwane vhukuma. Vhatu a vha zwi ḑanganedzi na luthihi. Zwa u sokou hashwa muvhili nga maḑi a songo kunaho a vha andani nazwo. A vha tendi u sokou la mishonga ine vha sa ḑivhe uri yo itwa nga mini. Zwothe izwo vha zwi dzhia zwi vhutendatenda vhu si na vhumatshelo khaho. Izwo zwi vhang dziphambano vhukati ha vhatu vha musalauno na vha musalaula.

4.12 U BVISWA HA T̄HANGU NGA MURAHU HA MBULUNGO.

Nga mvelele ya Vhavanḡa arali muthu o vha a tshi ri u lovha, vha vhona zwi zwa ndeme uri nga murahu ha mbulungo hu yiwe ha maine vha vhone tsho ḡaho mufu. Izwo vha zwi itiswa ngauri vha vha vha na lutendo lwa uri muthu ha sokou lovha. Arali muthu a lovha u vha o tou loiwa. Izwo ndi u ya nga ha lutendo lwavho. Tshiko tsha mafhungo 6 vha sumbedzisa uri naho muloi wa hone hu si na tshine vha nga mu ita tshone, vhatu vha vha na dzangalelo ḡa u ḡoḡou mu ḡivha. Uri vha mu ḡivhe, vha tou bvisa t̄hangu.

Vha isa phanḡa nga ḡa uri arali t̄hangu dza sa bva muḡini hu vha na maḡula manzhi ane a bvelela. U nga wana vhaḡwe vha tshi fhelelwa nga mishumo, vhaḡwe vha tshi sokou lwala, dzinndwa dzi tshi vha hone muḡani na zwiḡwe zwinzhi-zwinzhi. Vha ri musi vhatu vhahulwane vha tshi ndo tshimbila, vha pfa zwauro hu na zwi songo dzudzanywaho zwavhuḡi heneḡho muḡani. Nga vhone vhaḡe vha vho ḡo kona u zwi humbulela uri ndi uḡa a songo bviselwaho t̄hangu.

Kha murafho wa ano maḡuvha, fhungo ḡa u ḡoḡa u vhone tsho ḡaho muthu a vha ḡi dzhieli nḡha. Vha tenda kha ḡa uri muthu arali o lovha, vhutshilo hawe Mudzimu o vha o vhu gumisa heneḡho. Muthu u lovha ngauri tshifhinga tshawe tsha vha tsho swika. Kha ḡo ḡa u ya u vhone, vha ri ndi matambavhana. Vhatu vha sokou fhedza tshedele nga u fha muḡwe munna a tshi ḡa na vhana vhawe. Musi tshiko tsha mafhungo 10 tshi tshi ḡadzisa vha sumbedzisa uri musalauno

vhathu a vha na fulufhelo kha zwa marambo. Vhathu vha pfesesa uri arali vha vhuya vha ya nangani, vha tshi ya u vhonisa, vha vhuya vha tshi lutana.

Vha isa phanda nga la uri nanga a i fhati i tou balanganya. Vhathu avha vha dovha hafhu vha hanedzana na fhungo la uri arali zwithu zwi sa tshimbili mutani, ndi nwambo wa zwi songo itwaho zwa vho lovhaho. Vha dovha hafhu vha tahisa la uri naho vhathu vha divha tsho laho muthu, a hu na tshine tsha do itwa ngauri mufu ha nga vuwi. Tshi salaho kha vhathu ndi bomepome na u vhengana. Lufu kha thangana ya ano maduvha a si tshithu tshi dinaho. Naho vhathu vhahulwane vha nga tou vhidza maine uri a de a zwi itele henefho hayani, kha vha musalauno a vha nga zwi pfesesi na luthihi. U wana hu tshi mbo di vuwa phambano henefho vhukati ha mirafho iyo. Kha vhathu vhahulwane u sa bviswa ha thangu tshi vha tshithithisi tshihulu khavho.

4.13 U SA VHEWA HA ZWIDUDU, LUFO, LUFHETO, MBAÑO, THONGA NA ZWIÑWE ZWI NGAHO IZWO NTHA HA LIVHIDA.

Misini ya kale u ya nga ha tshiko tsha mafhungo 5 vha ri livhida lo vha li tshi vhonala nga matombo u mona nalo. Arali li la wa munna lo vha li tshi vhonala nga mbaño, thonga, mafumo na zwiñwe zwothe izwo zwi vha zwo vhewa henefho nthha halo. Zwithu izwo u ya nga ha lutendo lwavho zwi dzhiwa uri sa izwi o vha o zwi dowelesa musi a kha di vha kha la vha tshilaho, u do di dovha a zwi shumisa kha shango line a khou ya khalo. I no nga mbaño zwi amba zwauri u do di dovha a rema ngayo basha henegei phanda.

Zwino arali e wa mufumakadzi, u ya nga havho, n̄tha ha ǀivhiḁa ǀawe hu a vhewa lufo, tshidudu, luselo na zwiṅwe-vho. Arali lu luswielo vha tenda kha ǀa uri u ḁo ḁi dovha a swiela ngalwo hanengei kha shango ǀa vhadzimu. Tshifhingani tshenetsho tsha kale ri wana uri ho vha hu tshi hashwa na mbeu dzo fhambanaho heneḁho n̄tha ha ǀivhiḁa. Vhathu vha tenda kha ǀa uri sa izwi muthu uyo o lovha a tshi vho kona u lima, mbeu idzo u ḁo ḁi dovha u dzi shumisa heneḁho phanḁa musi a tshi lima. Kha mbeu dzo salaho, dzi a kona u humela hayani dza swika dza kadzingwa, dza kuiwa dza ǀanganyiswa na mishonga ya maine, vhathu vha konou gumiswa. Izwo zwa pfi ndi muuluso wa 'mafa'. Vhathu vhahulwane vha tenda kha ǀa uri arali mufu a n̄ewa mbeu yawe, ndimo khavho salaho i vha yavhuḁi.

U ya nga ha tshiko 10 vha sumbedzisa uri zwo raloho ano maḁuvha a zwi tsheho. N̄tha ha mavhiḁa vhathu vha vho tou vhea matombo a no tou rengwa. Hu dovha hafhu ha vhewa na maluvha a no tou rengwa. Vhathu vha ano maḁuvha vha tenda kha ǀa uri nga murahu ha lufu, vhutshilo vhune ha vha hone heneḁho phanḁa a vhu tou fana tshoṱhe na vhutshilo vhune ha vha ha vha tshilaho. Zwa uri muthu u ḁo dovha a wana tsimu phanḁa, khavho ndi matambavhana. Zwithu zwoṱhe arali mufu o zwi sia u wana vho salaho vha tshi tou laṱela kule, kana zwa tou fhiswa. ǀthonifho kha thangana ya murole u ya nga ha fhungo iḁo a i ho. Naho zwi nga dina vhathu vhahulwane, kha vha ano maḁuvha a zwi ho.

4.14 U SA TSHA VHEWA HA DAVHI LA MUSWOSWO KANA LA MUTSHETSHETE NTHA HA LIVHIQA

Thandavhudzo malugana na fhungo ilo i da nga tshiko tsha mafhungo 7. Avho ndi vha sumbedzisaho uri misini ya kale livhiqa lo vha li tshi vhonala nga Muswoswo kana Mutshetshete. Vhathu vha vha na fulufhelo la uri davhi ilo li shuma sa murunzi wa mufu. Vha dovha hafhu vha sumbedzisa uri musi davhi ilo li tshi thoma u simuwa, khavho tshi vha tshiga tsha uri muthu wavho o fara lwendo kwalwo. O tangedzwa nga ndila kwayo kha shango la vhomakhulu wawe. Vha fulufhela uri muya wawe wo edela tshidele lune ha nga do tolou twa a tshi vhuya a da a tshi vha dina. U ya nga havho, vha tenda kha la uri arali a si na murunzi u dzhiwa sa o tou naledzwaho kana u tou latwaho.

Zwo do khwahtisedzwa-vho nga Stayt (1931:162) musi a tshi ri:

A branch of the “Mutshetshete” (from u tshete) (to be quiet”) is placed over the head of the grave to give shade to the dead man. Possibly both stones and thorny branches were originally placed there in order to keep the spirit confined, making it more difficult for it to escape to bring evil to its relatives.

Izwo zwa tou dadzisa tshothe fhungo la uri mufu musi e livhiqani u vha o di fhumulela lwa tshothe.

Tshiko tshi nga ho Kriger (1950:133) a mbo ḍadzisa nga ɭa u ri:

The mutshetshete branch placed on grave provided shade for the deceased as its leaves did not easily dry up. When the time came for the leaves to dry up, it was a sign that the deceased has completed his/her journey, for he/she has joined the society of the living deads. In the Venda culture it is referred to as “tshiila tsho fhela”.

Sa izwi zwithu zwi tshi shanduka khathihi na tshifhinga, vhathu vha ano maḁuvha a vha tsha ɬoḁa u vhona ḍaka n̄tha ha ɭivhiḁa. Ndi ngazwo ri tshi wana ho fhaḁiwa zwiḁu n̄tha ha mavhiḁa. Zwiḁu izwo ndi zwi shumaho sa mirunzi kha vho ri siaho. Vhathu vha musalauḁa vha tshi vhona izwo, vha zwi dzhia zwi mavhonywa.

4.15 U SA YA HA VHAIMANA MAVHIḁANI.

U ya nga ha mvelele ya Vhavana, tshiko tsha mafhungo 6 vha ri muimana ndi muthu ane ha dzheneleli kha zwithu zwa vhathu vhanzhi. Zwimimani na mbulungoni muthu uyo ha tendelwi u vha e hone tsini. Vha sumbedzisa uri mihwalo a si zwithu zwi ɬaniwaho nahone a zwi ɬongiswi. Muthu onoyo ha tei u vhona zwithu zwine zwa ofhisa nahone ha tei u lila miḁodzi ya wela kha thumbu. Vhathu vha tenda kha ɭa uri arali a nga vhona zwine zwa ofhisa, a nga mbo ḁi tshuwa a vho vhofoholowa a sa athu u swika.

Vha amba ɭa uri tshiḁwe tshifhinga a nga beba tshithu tshine tshi si vhe muthu kana a beba muholefali. Arali lufu lwo wa henefho muḁani wa hawe, o vha a tshi

iswa muḁini wa tsini kana mashakani a kulenyana. Nyimele iyo ndi i ilaho khae. Ha tei u i vhona.

Kha sia ḁa vhathu vha ano maḁuvha, lufu arali lwa wa henefho muḁini, hu na muimana, muthu uyo a nga si vhuye a dzumbiwa huḁwe fhethu. Tshine a nga ita ndi u tou renga na zwiambaro zwiswa zwa u itela uri vhathu vha ḁo kona u mu vhona zwavhuḁi uri o ḁihwala. U ḁi vha muḁwe wa vha tsaho vha tshi gonya na mishumo. Kha vhathu avho a hu na tshi ilaho khavho. Mihwalo iyo i ḁongiswa sa tshithu tshi tamisaho. Kha vha musauḁa musi vha tshi vhona zwiitwana izwo, zwi vha dzikusa dzimbilu. Vha humbula ano na aḁa ane a nga bvelela. Fhedzi-ha izwo kha muhumbulelwa a zwi mu kwami. Naho vhathu vhahulwane vha nga ri muthu uyo a ye mashakani, zwo raloho a nga si zwi ite. Vha tenda kha ḁa uri naho muthu a beba tshihole, o vha a tshi ḁo ḁi beba zwo raloho naho a songo vhona zwi ofhisaho. Mvelele ya Vhavenda afho i vha yo laḁelwa kule.

4.16 U YA HA VHANA VHAḁUKU MAVHIḁANI

Sa izwi vhana vhaḁuku vho vha vha tshi ri u lovha vha mbo ḁi vhulungelwa henefho hayani, mbulungo ya hone yo vha i tshi itwa nga nḁila ya tshidzumbe. Vhana vhaḁuku vho vha vha sa vhudzwi nga ha u lovha ha muthu. Arali vhana vha vhudzisa nga ha muthu o lovhaho, vha a vhudzwa uri muthu uyo o ya shangoni ḁa kule hune vha ḁo vhuya ho no vha kale. Vhana avho vho vha vha tshi zwi pfesesa zwo tou ralo. Izwo ndi u ya nga ha tshiko tsha mafhungo 6. Vha

isa phanda nga la uri arali hu na lufu mudini vhana vha sundelwa midini na mashakani. Yo vha i ndila ya u shavhisa nyofho dza lufu kha vhana.

Tshiko 10 tshi tshisa muhumbulo wa uri vhana vha ano maduvha u wana vha tshi vho zwi divha uri arali hu tshi pfi muthu o lovha hu vha hu khou ambiwa u sa tsha vhuya hawe. U vha o bwelwa mavuni. Arali ho lovha nwana mutuku, u wana khonani dzawe dzi tshi tendelwa u ya mavhidani. Kha mushumo uyo vhana vha a newa tshifhinga tsha u amba nga ha khonani yavho. Hu a vha na dzinyimbo dzine vha imbela khonani yavho. Vha dovha hafhu vha newa tshipida tsha u onesana na khonani yavho lwa u fhedzisela. Izwo vha zwi ita nga ndila ya u posa mavu musi hu khou fukedzwa. Musi ho no itwa na tombo, vha a vhea maluvha. Livhida khavho a li tsha ofhisa nahone a li tsha vha kha nyimele ya tshidzumbe.

U ya nga ha tshiko 6 vha sumbedzisa uri u ya ha vhana mbulungoni ndi matula mahulu kha vha musalaula. Ndi zwithu zwi sa pfeseseiho kha vhathu vhahulwane. Mavhidani hu vhonelesa vhone u fhirisa vhathu vhahulwane.

4.17 U VHULUNGWA HA MAHOSI

Nga mvelele ya Vhavenda khosi i vhulungwa nga ndila i sa faniho na ya vhathu zwavho. Tshiko 9 vha tandavhudza fhungo la uri arali khosi yo dzama, hu pfi yo tou ngalangala, yo nenga kana yo xela-xela. Vhathu vhane vha divha nga ha u dzama ha khosi ndi vhomakhadzi na makhotsimunene. Izwo zwi vha zwi zwithu zwa tshidzumbe. Zwi mbo dzhia minwaha i re na tshivhalo hu si na a zwi divhaho

uri mativha o xa. Livhida la hone ndi li bwelwaho tshipirini. Dziphele dzi bwa dindi nga madekwana. Hune ha switwa hone hu nga vha nduni, tshiendeulu kana dangani. Mavhulungele ayo ndi a bvaho kha vha muta. U ya nga havho, livhida la hone a li tendelwi u vhonwa nga vhatu zwavho.

Kruger (1950:171) musi a tshi talutshedza nga ha fhungo la u ngalangala ha khosi u ri:

The king has gone away without leaving a trace as it is with the disappearance of the locusts and certain species of caterpillars.

Izwo ndi zwi fhindulaho mbudziso ya musi vhatu vha tshi todou divha he muhali vha ya hone. Vhatu vha nga di vha vhudza uri vho tou dzadzadza sa nzie. Tshifhinganani tsha kale tshiphiri tsho vha tshi tshithu tsha ndeme. Thonifho yo vha i yone tshithu tshihulwane khavho. Sa izwi musanda vha vhone murangaphanda wa tshitshivha, u wana zwithu zwavho zwi tshi tea u itwa nga ndila i songo dowealeho. Phambano ya mavhulungele i tea u vhonala vhukati ha khosi na vhatu zwavho.

Vha dovha hafhu vha isa phanda nga la uri musi ri tshi lavhelesa kha leneli fhungo la u nengisa mavu, ri wana uri ano maduvha lo no bva mvumbo. Arali mativha a xa, ndi zwithu zwi vho divheaho nga muñwe na muñwe u bva kha nwana mutuku. Zwi dovha hafhu zwa iswa kha radio mulaedza uyo wa hashwa. Milaedza i no nga iyo i a wanala-vho na kha dziguranda khathihi na kha

dzithelevishini. Lufu ulwo lwa vho nga ndi lwa muthu zwawe. Tshidzumbe na thonifho zwi vha zwo ngalangala.

Tshiko 7 musu vha tshi dudzisa vha tshisa la uri zwiendeulu zwa ano maduvha u wana zwi tshi vho dzhenwa nga muwe na muwe. Muji wa hone u di fhatwa nga masiari musu vhatu vha khou zwi vhone. Nahone muji wa hone u di fhatwa na nga vhasiwana. Na u vha khagala zwiendeulu zwa hone zwi khagala. U sumbedza uri vhatu a vha tsha dzhenelela kha zwithu zwa mvelele, u wana vhatu vha si tsha swita mavu nga mukumba, khosi i vho vhulungwa nga bogisi. Kha zwa ano maduvha, musu mativha o xa, vhatu vha vho fara dzithabelo nga madekwana. Izwo zwa vha iwe ya tsumbo ya uri mativha o xa. Tshithu tshihulwane tshi itisaho uri zwithu zwi vhe nga iyo nyimele ndi tsha u ri, mahosi vha khou lata maitele a mvelele ya havho, vha vho dzhena gereke. Ndi ngazwo u tshi wana ho no vha na dzithabelo dza vhukati ha vhege. Na nga duvha la u swita mavu, u wana mushumo u khou di tshimbidzwa nga vhone vhafunzi.

Kha vhatu vhahulwane izwo zwithu a zwi vha fari zwavhudi. Nga Lavhutanu, sa duvha line la shumiseswa kha u swita vha kololo, u wana vhatu vha tshi thoma vha hwala bogisi la pfi li thoma la ya gerekeni, ha do konou vhuwa hu tshi itwa mbulungo. Vhatu vha a tendelwa u ya vha onesana ha khosi yavho nga ndila ya u tovhowa. Hu a vha na tsumbamushumo dzine dza itwa. Khayo hu a vha na tshitewa tsha nganea vhutshilo nga muwe wa khonani kana wa muta. Hu dovha hafu ha vha na tshipida tsha muimeleli wa mushumoni, muimeleli wa gereke, muimeleli wa lushaka na zwiwe zwinzhi-zwinzhi.

Tshiendeulu ano maḁuvha hu a tendelwa vhathu vhoṭhe vha tshi dzhena. A zwi khakhisi tshithu kha vhathu vha ano maḁuvha. Maitete ayo a vha na thaidzo nao. Kha sia ja vhathu vhahulwane, dzimbilu dzavho dzi pwashekana lwa tshoṭhe musi vha tshi vhona zwi itwaho. U ya nga havho, vha ḁivha uri vhulalo ha musanda a hu ḁivhiwi nga vhasiwana. Zwiitwana zwa zwino a zwi vha fari zwavhuḁi. Zwo raloho tshiṅwe tshifhinga u a wana zwi tshi vusa pfudzungule i sa takuwiho muṭani. Zwa ita uri vhaṅwe vhane a vha khou tendelana na maitete ayo vha ṅale vha ṭuwe mushumo u sa athu u fhela. Kha vha sa koni u konḁelela, vha tou pandela vhane vha khou tshimbidza mushumo uyo. Vhone vha sala vha tshi ita mushumo wavho vha tshi tevhedza maitete one.

Kha vhathu vhahulwane zwithu izwo zwi vha tshikhukhulisi tshihulwane ngeno kha thangana ya murole zwi sa ambi tshithu khavho. Kha vhathu vhahulwane vha vhona lunyadzo lwa vha musalauno lu tshi khou itelwa khosi.

4.18 U MILISWA HA TSHIḂELI TSHIVHINDI

Maitete ayo o vha a tshi itwa arali khosi yo dzama misini ya kale. U ya nga ha tshiko tsha mafhungo 9 vha sumbedzisa uri izwo zwithu zwo vha zwi tshi itwa nga ṅdila ya tshidzumbe. Zwo vha zwi tshi itwa nga vhathu vhane vha vha tsinisa na musanda. Zwiḁeli ndi vhathu vhe vha vha vho ḁowelesa musanda. Ndi vhone vhe vha vha vha tshi ḁivha zwiṅwe zwa zwiphiri zwa musanda. Vhathu avho ndi vhone vhane vha rumiwa nga khosi.

Tshiko tshi sumbedzisa uri arali mativha o xa zwiḽeli izwo ndi zwone zwine zwa vha maalo a musanda. Vhathu avho vha a dzhiwa vha vhulahwa nga ḽila ya u tou hungwa mukulo vha konou vha zwitovho zwa khosi. Vhathu avho vho vha vha tshi ri u vhulahwa, ha sa vhe na ane a zwi ḽivha uri vho ya ngafhi. Vhe vha vha vha tshi zwi ḽivha ho vha hu dzikhadzi na makhotsimunene. Sa izwi musanda hu tshi dzulela u lila tshikona, kanzhi hezwi zwo vha zwi tshi itwa maḽanga o ḽanganedzana. Vhathu avho vho vha vha tshi vhulungwa na khosi. Vhaḽwe vho vha vha tshi vhewa nga fhasi ha tshitumbu vhaḽwe vha ḽi vhewa na nga ḽḽha hatshe.

Nga lutendo lwavho izwo a zwi dzhiwi zwi zwithu zwo khakheaho. Vha zwi dzhia i yone ḽila ya khuliso kha khosi. Vhathu vha vha na lutendo lwa uri sa izwi khosi yo vha yo ḽowela u ruma vhenevho vhathu, ndi khwiḽe vha tshi ḽi ḽuwa navho, vha ḽo ḽi dovha vha vha ruma henengei phanda. Vha fulufhela uri arali ha itwa izwo, muya wa muhali u ḽo eḽela zwavhuḽi zwa ḽo ita uri na shango ḽi vhe na mulalo.

Maitele ayo kha vhathu vha musalauḽa o vha e one-one nahone a sa dini. Fhedzi-ha kha vha musalauno izwi ndi thaidzo khulu. A hu na muthu ane a nga sokou ngalangala a sa ḽoḽiwe. Muthu arali a nga fhedza maḽuvha mavhili kana mararu a sa vhonali, hu mbo ḽi vuwa gudu ḽa u ḽoḽa na zwenezwo. Vha dovha hafhu vha tikedzwa nga tshiko 10 musi vha tshi ri ano maḽuvha a hu tshe na ane a kha ḽi tenda u vhulahelwa wa hawe a sokou fhumula. Izwo ndi zwi sa

ṭanganedzeiho kha murafho wa zwino. Ndi ngazwo ano maḡuvha zwi si tsha vha hone. Vhathu vha shavha u devha thebv u nḡu.

4.19 ZWA U LUVHEDZA

Ṭhandavhudzo iyo i ḡa nga tshiko tsha mafhungo 5 musi vha tshi sumbedzisa uri misini ya kale, muthu arali o lovha, nga maandḡa muthu muhulwane, o vha a tshi vhulungwa o putelwa nga mukumba arali e na zwawe. Ngeno kha a si na tshawe o vha a tshi putelwa nga nguvho. Nga murahu ha mbulungo hu a vha na vhuṭambo ha u luvhedza. Uvho ndi vhuṭambo vhune ha itwa na maine a hone. Afho vhuṭamboni uvho hu vha hu khou shumiswa mbudzi.

Vha isa phandḡa nga ḡa uri ho vha hu tshi dzhiiwa ha shelwa maḡi a ḡadza mutuli. Mbudzi ḡa ine ya khou ya u ita mushumo, i a dzhiiwa ya kombetshedzwa u nwa a ḡa maḡi naho i si na ḡora. Mbudzi iyo i tea u a nwa u swika a tshi fhela. Musi i tshi vho vhone uri i nga i khou nwela khothe, i a bviswa, ya ya ya ṭhavhiwa. Vha ri musi yo no fhela u ṭhavhiwa, maine u a ya a ṭhukhula zwipiḡapiḡa kha miraḡo yayo yoṭhe a tshi zwi vhetshela thungo. U dovha hafhu a wana na zwa thumbuni zwa ṭangana na izwo. Zwoṭhe zwi ya zwa bikwa zwo ṭangana na mishonga ya maine.

Vha dovha hafhu vha sumbedzisa uri ḡa inwe nḡama yoṭhe i a bikelwa thungo. I vha i songo ṭanganyiswa na mindaandane ya maine. Nḡama dzoṭhe dzi tea u ḡiwa dza fhela ḡeneḡo ḡuvha. Maine a nga ḡi ṭuwa na voho kana tshizwa. Musi yo no

vhibva maine u dzhia iḷa i re na mushonga a ḍa u ḷisa vhathu. Maine u dzhia haka kana tshitanda tsho vhaḍiwaho zwavhuḍi tsha ita ḥhodzi, a ḥhavha a ḥnea muthu muḥwe na muḥwe. Muthu u ḥekedzwa luvhili. Lwa u thoma muthu u ri u ḥekedzwa mulomoni, a shenga luthihi a pfela fhasi. Nga lwa vhuvhili a shenga a konou mila. Marambo oḥthe a kuvhanganyelwa luseloni kana kha mufaro. U ya nga ha lutendo lwavho, vha ri mufu musi a tshi vhulungwa u vha o ḥtuwa na nguvho fhedzi a si na tshiluvhelo. Zwino-ha, nga maitele ayo, hu vha hu u mu fha tshiluvhelo.

Mukumba wa iḷa mbudzi ndi wone u shumaho kha u putela aḷa marambo, zwa konou iswa dindini zwa vhulungwa. Nga lutendo lwavho vha sumbedza uri muya wa mufu ndi hone u tshi lala ngauri mufu o wana tshiluvhelo. Ndi u ya nga ha mapfesesele avho khazwo. Fhedzi-ha mapfesesele a vhathu vha musalauno a fhambana na ayo. Naho arali ha vhuya ha vha na zwi no khou dina, vha vhudzwa uri zwi khou itiswa nga lugungulo lwa muthu o ḥtuwaho e si na tshiluvhelo, vha nga si vhuye vha lala vho zwi tenda. Vhathu avho uri vha ḷe ḥnama yo ḥtanganyiswaho na mishonga, nahone mishonga ya hone vha sa ḍivhi uri yo itwa nga mini, vha nga si tende na luthihi. Uyo u tou vha muila khavho. Arali vhathu vhahulwane vha nga vha kombetshedza u ita izwo, i nga vha nndwa khulu.

4.20 MBULUNGO DZI NO DURA

Mavhulungele a misini ya kale o vha a tshi takadza ngauri o vha a sa tšodi masheleni. Fhedzi-ha kha mavhulungele a ano maḍuvha tshinwe na tshinwe tsha hone u swika mbulungo i tshi fhela, ndi masheleni. Musengulusi u ḑo lingedza u lavhelesa fhungo ilo o ḑisendeka kha zwitenwa zwi tevhelaho :

4.20.1 Mimotshara

U ya nga ha tshiko tsha mafhungo 6 vha tšahisa la uri vhathu vha kale vho vha vha tshi ri u lovha vha mbo ḑi vhulungwa nga leneḓo ḑuvha. Ho vha hu si na mimotshara ine ya nga kona u dzudza tshitumbu itsho lwa maḍuvha a re na tshivhalo. Ndi ngazwo vho vha vha tshi kombetshedzea u vhulunga zwenezwo tshitumbu tshi sa athu u tshinyala. Nga nthani ha maitete ayo, zwi mbo sia vhathu vho vha vha sa ḑurelwi nga mbulungo.

Ano maḍuvha ri wana uri muthu a lovha, u a iswa motsharani. Musi tshitumbu itsho tshi motsharani, tshi vha tshi tshi khou badelwa ḑuvha linwe na linwe u swikela zwenezwo vha tshi ḑo tshi dzhia uri tshi ye u vhulungwa. Nga murahu ha ayo maḍuvha vhathu vha vha vho badela masheleni a vhonehalo vhukuma. Izwo zwa u dzudza maḍuvha ayo manzhi-manzhi, zwi itiswa na nga uri vhathu vha vha vha kha ḑi lindela mashaka a mufu vha re kule. Tshinwe tshifhinga u nga wana uri vhathu vha vha vho no badelesa ngauri vha lindelwa u nga ḑi wana vha

sa nga si thuse nga tshithu na tshithihi. Vhathu vha vho ḡisola uri ngavhe vho vha vho ḡi vhulungela zwavho.

Mbulungo ano maḡuvha ndi muḡaḡisano muhulu. Vhathu vha ya vha nanga mimotshara ine ya vha na madzina uri vha ḡo kona u vhonwa. Musi hu tshi ḡa magoloi mahulu a u naka a tshi khou fhelekedza mufu, vhathu vha pfa vhe vhulegelegeni. Iḡali a hu na a sa funi u vhonwa. Kha vhathu vhahulwane zwo raloho ndi mupfa wa murenzhe dzimbiluni dzavho. Mbilu dzavho dzi a vha isala vha tshi vhona muthu we a lovha a si na tshawe a khou gidimiswa nga ḡone-ḡone ḡa maimo. Vha dovha hafhu vha humbula masheleni o badelwaho zwa vha remisa dziḡhoho. Hezwi zwoḡhe vha vhona hu u tambisa tshelede ine vha i humbulela uri yo vha i tshi ḡo ḡi sala i tshi shumiswa nga vhana vhawe. Fhungo ḡo kha vhathu vha ano maḡuvha a ḡi vha dini vha tou funesa zwone zwa u vhonwa.

4.20.2 Bogisi ḡa mufu

U ya nga ha tshiko tsha mafhungo 2 vha ḡalutshedza zwa uri nga maitete a Vhavenda arali muthu a lovha e na zwawe, u vhulungwa nga mukumba wa kholomo. Ngeno arali o lovha e si na tshithu a tshi vhulungwa nga saga kana nguvho. Mukumba wa kholomo wo vha u sa ḡuri ngauri na kholomo ya hone i vha i songo tou rengwa. Vhavenda vho vha vhe vhathu vha u fuwa. Na nguvho yeneyo ine ya putela a si na tshawe, yo vha i si ine ya bva vhengeleni, yo vha i

yeneiḷa ye mufu a vha a tshi eḷela o fuka yone. Iyo nḷila ye ya vha i tshi shumisiwa misini ya kale, yo vha i sa ḷureli vhathu na luthihi.

Ngauri zwithu zwo no shanduka, zwa ano maḷuvha ri wana zwi tshi vho fhambana kule na zwa misini ya kale. Ano maḷuvha na ḷwana muḷukuḷuku wa lutshetshe musi a tshi vhulungwa ha tsha putelwa nga nguvho. Hu vho shumiswa bogisi ḷine ḷa tou rengwa nahone ḷine ḷa ḷura vhukuma. Vhathu vha musalauno vha funesa u shumisesa tshelede kha u ita zwithu zwo raloho. Vha dovha hafhu vha hangwa uri arali e mubebi, o sia vhana, masheleni ayo o vha a tshi nga kona u sala a tshi shumela avho vhana. Vhanwe u wana vha tshi vhulungwa nga mabogisi a no ḷuresa ane a vha a ngilasi. Zwoḷhe zwi vha zwi khou itelwa uri vhathu vha kone u vhonwa.

U wana vhathu vha tshi takala vhukuma arali mufu wavho o ḷuwa nga bogisi ḷi vhoneḷaho. Arali zwa nga tshimbila nga u ralo, zwi nga dzula zwi milomoni ya vhanzhi lwa tshifhinga tshilapfu. Vhathu vha vha na fulufhelo ḷa uri muya wawe u ḷo eḷela nga mulalo arali ho itwa izwo. Vhathu nga hetshi tshifhinga vha vha vha kha muḷaḷisano wa uri ndi tea u fhira zwa vhomugede. Kha vhathu vha musalauno zwo raloho zwa vha makhaulambilu. Vha elekanya uri hafhu mufu a tshi kha ḷi tshila o vha a tshi balelwa na nga nguvho zwayo ya vhulaloni. Vha humbula mutengo wa bogisi iḷo ḷine ḷa nga a ḷi khou ya u fukedzwa, ḷine ḷa nga ḷa u khavhisa, vha wana u tshi fhirela kule wa nguvho. Mbilahelo dzavho dza vha dza u vhona masheleni ayo ane a khou sokou mbindimedzwa mavuni, ngeno hu kha ḷi vha na vhutshilo kha vho salaho.

Kha vha musalauno vha vhona ndila ya u vhulunga nga mukumba na nga nguvho i tsumbo ya u tou laṭa muthu. Vha vhona e maitele a maimo a fhasi vhukuma. Fhedzi naho zwo ralo yo vha i yone ndila i sa ḍuriho.

4.20.3 U fhaṭelwa ha livhiḍa.

Tshiko tsha mafhungo 6 vha ṭahisa fhungo ḵa uri misini ya kale dindi ḵa mufu ḵi vha ḵo bwiwa nga ndila ine mufu a ḍo tou tumba kana u dzudzwa. Izwo kanzhi zwo vha zwi tshi itelwa muthu wa munna. Dindi ḵa hone nga itsho tshifhinga ḵo vha ḵi sa fhaṭelwi. Tshitumbu tsho vha tshi tshi vhofhelelwa zwavhuḍi nga bophavhafu uri tshitumbu tshi kone u tumba zwavhuḍi. Mushumo uyo wo vha u sa ḍureli vhatu ngauri izwo zwo vha zwi sa ṭoḍi masheleni manzhi.

Zwa ano maḍuvha zwo na vha zwiṅwe-vho. Nga ngomu ha livhiḍa hu a fhaṭelwa nga zwidina u bva fhasi. Mavhiḍa a hone a vho tou nga nṅu ya u dzula muthu. Dindi ḵa hone ḵi vha ḵo fhaṭelwa zwavhuḍi lune bogisi ḵi tshi dzhena a ḵi swiki ḵa dzula kha mavu. Ḵi swika ḵa dzula ho semenndeliwaho zwavhuḍi. Kha maṅwe mavhiḍa, u wana bogisi ḵi sa kwamiwi nga mavu ngauri nga nṅha haḵo hu mbo vhetshedzelwa zwavhuḍi mazenenge. Ra dovha hafhu ra wana uri kha maṅwe mavhiḍa a hu sheliwi mavu hu shelwa muṭavha wo ṭanganyiswaho na semennde. Ngeno kha maṅwe hu tshi fhaṭelwa hune ha ḍo dzula bogisi, ha ya ha fukedzwa he ḵa seriswa ngaho.

Kha mushumo wo raloho, u wana uri zwithu zwothe zwo shumiswaho zwi vha zwo tou rengwa. Na u dura zwi vha zwo dura. Sa tsumbo: mutavha a u wanali tsini u tou hwalelwa nga modoro. Modoro wonoyo u vha wo tou badelwa. Semennde na zwidina na zwone zwi tou rengwa. Kha vhathu vha musalauno a vha zwi londi uri hu khou shuma masheleni mangafhani kha u ita uyo mushumo. Tshavho ndi u todou vhonwa uri mufu wavho o tuwa o tou ita hani. Mutatisano kha malugana na izwo u wana u une a u nga gumi. Vha ano maduvha vha vha na fulufhelo la uri arali zwa nga itwa nga iyo ndila, muya wa mufu u do edela zwavhudi. Nahone kha vhone zwi do vha nakela.

Sa izwi i ndila ya mavhonywa, u wana uri naho muthu o vha a si na tshawe musi a kha di tshila, kana muthu onoyo o vha a sa londiwi musi a tshi kha di tshila, vho salaho vha tsa ntha na fhasi vha tshi mu itela zwe a vha a si nazwo musi e kha di vha navho. Izwo ndi u ya nga ha tshiko 10. Vha dovha hafhu vha isa phanda nga la uri tshiwe tshifhinga u a wana uri mufu na ndu ya u edela o vha a si na. O no lovha wa wana vhathu vho mu fhatela ine ya fhira ye a vha a tshi dzula khayi nahone ine na u diphina ngayo a sa diphine ngayo. Izwo kha murafho wa zwino a vha zwi londi. Tshavho ndi u todou khodwa na u vhonwa.

Musi vhathu vhahulwane vha tshi ndo lavhelesa fhungo ilo, mbilu dzavho dzi mbo di bilufhala. Vha vhone zwiito zwa hone zwi zwa u kolela mufu ngauri zwe a itelwa ha zwi vhoni na u diphina ngazwo ha diphini ngazwo. Vha isa phanda nga la uri vhathu vha ano maduvha vha nga vha a ofha mufu. Izwo vha sumbedzisa ngauri ntha ha bogisi la mufu hu vhewa mazenenge ha dovha hafhu ha shelwa na

semende na mutavha nga ntha hazwo. Iyo i vho tou nga ndi ndila ya uri mufu a songo vhuya na luthihi.

4.20.4 Mitshini i shumiswaho kha u tsitsa bogisi

U ya nga ha tshiko tsha mafhungo 7 vha sumbedzisa uri misini ya kale tshitumbu musi tshi tshi dzheniswa dindini, vhatu vho vha vha tshi tou nekadzana. Dindi la hone lo vha li songo tou tsesa. Vhatu vho vha vha sa shumisi mitshini kha u tsitsa tshitumbu itsho. Izwo zwo vha zwi tshi vha lelutshela ngauri ho vha hu si na mbadelo dze vha vha vha tshi dzi ita. Vho vha vha sa tou toda vhanwe vhatu uri vha de vha vha itele sa izwi vho vha vha tshi tou ita nga tsha vhukoma. Mushumo uyo wo vha u tshi twa nga thonifho na vhidele.

Mavhida a ano mavhava ri wana a tshi bwiwa nga ndila yo tsesaho vhukuma. Arali hu kha fhungo la u tou nekadzana mufu, ndi zwithu zwi kondaho lwa tshothe. Izwo zwa mbo khwathisedza fhungo la uri vhatu vha nga vha khou ofha mufu. Muthu a nga amba izwo musi ho sedzwa kha fhungo la uri musi mufu a tshi khou tsitswa, vha zwi itaho ndi vho tou tholwaho. A hu na na muthihi ane a sendela tsini na bogisi nga itsho tshifhinga. Vhatu vha takalela u ritha wone mutshini wa konou tsitsa bogisi. Mitshini yo shumiswaho henefho ndi ine ya tou badeliwa. Kha vhatu vhahulwane, vha wana zwi sa vha fari zwavhudi. U sa tou vhea mufu zwavhudi nga zwanda, musi a tshi khou tsa nga iyo mitshini, vha vhone hu u lafa muthu. Vha pfela vhungu tshitumbu tshi si tshe naho muya. Khavho muya wawe u vha wo tuwa nga ndila i si yavhudi.

4.20.5 Tombo li vhwaho ntha ha livhida

Nga maitele a kale na kale a Vhavenḁa, ntha ha livhida hu vhwewa matombo u mona naḁo. Matombo a hone ndi enea ane ra tou dobedzela. A shuma u tikedzela mavu uri a si we. Matombo eneo ha vhi o tou rengwa, nga inwe ndila a zwi ḁureli vhathu u a wana. Tombo lihulwane ḁo vha li tshi vhwewa sa tshiga tsha u sumbedza he thoho ya eḁela hone. Tombo ilo li vhwewa nga muḁwe wa lushaka. Arali ho lovha wa munna, tombo ilo li vhwewa nga nwana wawe muhulwane wa mutuka.

Matombo ane ra wana a tshi shumiswa ano maḁuvha a vha a ane a tou rengwa. U wana vhathu vha tshi tou ḁidina vhukuma nga u renga matombo ane a ḁura nga maanda. Vhathu vha vha vha khou toḁou vhonwa na u ita muḁaḁisano na vhaḁwe. Vhathu vha ḁi khoḁa zwiḁulu musi vha tshi sumbedzisa uri tombo ḁa muthu wa havho li fhira ḁa vhaḁwe. Vhathu vha tambisesa masheleni manzhi kha u toḁa tombo li no ḁuresa uri vha kone u vhonwa. Izwo zwi mbo sia vhathu vha tshi hangwa uri hafhu tombo tshi tou vha tshiga tshine tsha ri sumbedza ho eḁelaho shaka ḁashu.

Kha vhathu vhahulwane zwo raloho zwi a vha tomola dzimbilu vha tshi vhona matambiselwe a masheleni. Vha dovha hafhu vha humbulela vho salaho uri masheleni ayo vho vha vha tshi ḁo ḁi sala vha tshi a shumisa. Vha kwamea zwiḁulu musi vha tshi sedza uri mvelele afho i vha yo ngalangala lwa tshoḁhe.

4.20.6 Maluvha a vhwaho n̄tha ha livhiḡa

Mvelele ya Vhavenda a i tendelani na zwa u vhea maluvha n̄tha ha livhiḡa. Livhiḡa la wa munna li vhonele nga thonga, mbaḡo, gwengo, thonga na zwiḡwe zwo vhwaha n̄tha haḡo. Kha sia la wa mufumakadzi hu vha ho vhwaha ndilo, lufheḡo, lufo, luswielo na zwiḡwe zwinzhi-zwinzhi. Vhathu avho vha vha na lutendo lwa uri sa izwi uyo muthu izwo zwithu o vha o no zwi ḡwela e kha shango la vha tshilaho, u ḡo ḡi dovha a zwishumisa kha shango la vhadzimu.

Kha vhathu vha ano maḡuvha, zwi vhwaho n̄tha ha mavhiḡa ndi maluvha. Maluvha eneo a vha a ane a tou rengwa. Na u ḡura a vha a tshi ḡura. Kha maluvha ayo hu a vha na milaedza ine ya ḡwalwa. Iyo ndi ine ya shuma sa nyonesano kha mufu. Vha zwi dzhia i ḡdila ya u tamela mashudu mufu wavho kha lwendo lwawe. Kha vhaḡwe u wana vha sa zwi pfesesi uri zwi vha zwi khou itelwani nahone zwi vha zwickhukulisi khavho.

4.20.7 Mirunzi ine ya itwa n̄tha ha mavhiḡa

U ya nga ha tshiko 6 vha sumbedzisa uri arali muthu o lovha, misini ya kale, n̄tha ha livhiḡa laḡwe hu a ḡomiwa davhi la Mutshetshete kana la Muswoswo. Davhi ilo ndi li sa tou rengwaho. Li tou kiwa heneḡho tsini. Zwo raloho u wana zwi sa ḡureli vhathu na luthihi. U ya nga ha lutendo lwavho, davhi ilo li ḡo shuma sa murunzi wa mufu. Izwo zwo vha zwi tshi sumba lufuno kha muthu wavho. Vho vha vha sa

tami muthu wavho a tshi sala dūvhani ndi ngazwo vho vha vha tshi tōma davhi ilo uri li vhe murunzi.

U ya nga ha lutendo lwavho, vha vha na fulufhelo musi vha tshi vhona maṭari a muri uyo a tshi thoma u simuwa. Fulufhelo la hone ndi la uri mufu wavho o tshimbila lwendo lwawe zwavhuḍi. I vha tsumbo ya uri o tangedzwa zwavhuḍi nga vhomakhulukuku wawe. Zwa dovha zwa sumbedza uri khavho zwithu zwi do sala zwi tshi vha nakela. Tshiila khavho tshi vha tsho fhela musi vha tshi vhona zwo raloho.

Kha maitele a ano maḍuvha, zwa mulovha zwo fhela. Vhathu a vha funi u vhona ḍaka nṭha ha livhiḍa. Wo vha murunzi misini yeneyo, fhedzi ano maḍuvha ndi ḍaka kha vhathu. Zwine zwa itwa ano maḍuvha ndi zwauri hu vho fhatwa zwiḍu zwa konou vha yone mirunzi ya vhafu. Tshelede afho i vha yo shumiseswa ngauri izwo zwiḍu zwa hone zwi tou rengwa kha vha no konou zwi ita. Afho muṭatisano u vha muhulu wa ita izwo zwiḍu. Muṅwe u vha a khou lwela u fhira muṅwe. Vhaṅwe vhavho vha vha vho ita zwa maimo vhukuma. Izwo ndi zwi itwaho nga zwileithi nṭha matungo ha tingedzelwa nga ngilasi.

Zwithu izwo zwi itwa lwa tshidele lune u wana zwi tshi vho fhira na he mufu a vha a tshi dzula hone. Vhathu vhahulwane vha tshi vhona izwo a zwi vha fari zwavhuḍi. Vha vhaiswa nga u vhona maḍurele azwo. Vha dovha hafhu vha humbulela vho salaho uri vho vha vha tshi do di sala vha tshi shumisa masheleni ayo. Fhedzi-ha u tshi vho sedza nga ndila ine muṭatisano uyo wa vha ngayo, u

tou nga u nga si tsha ḡo fhela. Kha vha musalauno ri wana vha tshi nga vha na thaidzo khulu arali vha nga hanelwa u ita zwo raloho.

4.20.8 Mitshini i shumiswaho kha u ita uri vhathu vha ḡo ḡi dovha vha vhona mushumo woḡhe nga murahu ha mbulungo. (dzikhamera na dzividio)

Nga mvelele ya Vhaventḡa, u ya nga ha tshiko 6 vha sumbedzisa uri arali muthu o lovha hu a laḡwa na u fhiswa zwithu zwoḡhe zwe a vha a tshi zwi shumisa. Vha dovha hafhu vha ḡahisa fhungo ḡa uri zwiḡwe zwazwo zwi tou bwelwa mavuni. Vhathu nga itsho tshifhinga vha vha vho dinalea nga lufu lune vha vha vha si tsha ḡoḡa na u vhona na tshithu na tshithihi tsha mufu. Ndi ngazwo vha si na dzangalelo ḡa uri arali zwi zwiambaro zwi tou ḡewa muḡwe. Zwi dovha hafhu u vhonala uri vho pwashekana mbilu nga vhuḡambo vhune vha ḡavhanya u vhu ita nga murahu ha lufu. Vha vha vha khou itela u ḡo ḡavhanya u hangwa zwoḡhe.

Musalauno vhathu vha wana zwi zwithu zwa ndeme u sala na zwithu zwa mufu. Hu a ḡoḡiwa vhathu vha u foda zwinepe na vha u dzhia dzividio nga tshifhinga tsha mbulungo. Izwo ndi zwine zwa ḡo dzula zwi tshi vha humbudza we vha vha vha tshi mu funesa. Ndi zwa ndeme u vha nazwo ngauri zwi dovha hafhu zwa thusa kha murafho u tevhelaho uri u ḡo kona u ḡivha uri vhomugede vho ri siaho kale-kale vho vha vho tou itisa hani. Ndi ngazwo u tshi wana uri vhathu vha ano maḡuvha, zwithu zwine zwa nga zwiambaro a vha tsha zwi fhisa. Zwi vho tou

newa vhaŋwe vhathu vha ɔi ambarela. Vhathu avho a vha khauwi dzimbilu musi vha tshi zwi vhona zwo ambarwa nga vhaŋwe.

U ya nga ha tshiko 10 vha sumbedza uri a zwi vhi zwi zwavhuɔi u vhona muŋwe muthu a khou tshimbila e fhedzi ngeno hu na zwiambaro zwine a nga kona u zwi shumisa. Fhedzi-ha, kha vhathu vhahulwane zwo raloho zwi vha khaula mbilu. Zwinepe na dzividio dzine vhathu vha dzi dzhia dzi vha dzo badeliwa. Zwithu izwo kha vhathu vhahulwane ndi u tambisa masheleni. Khavho u ɔolou vhona muthu a si tsheho, zwi a vha dina. Kha mushumo uyo zwi thusesa vhathu vhe vha kundelwa u swika nga ɔuvha ɔa mbulungo. Vhathu vha a kona u vhona uri mbulungo yo tshimbilisa hani. Vhathu vha musalauɔa musi vha tshi zwi elekanya, vha vhona ɔhonifho ya mbulungo i si tsheho ano maɔuvha. Khavho mufu ha ɔaniwi. Vha vhona zwiitwana izwo zwi munyanya madzuloni a tshililo.

4.20.9 Zwijiwa zwa mbulungoni

Musalauno u ya nga ha tshiko 7 vha ri mbulungo yo no tou vha tshimima. ɔuvha ɔlo vhathu vha wana zwijiwa zwa tshaka-tshaka, vha tou ɔi nangela zwine vha khou tama u ɔa. Vhathu avho vha ɔukisa na nga zwa u nwa. Nga ɔlo ɔuvha, vhathu vha renga na zwine a vho ngo zwi ɔowela zwa fhedzisela na u ɔiwa zwi songo ɔiwa. Pheleledzo yazwo ha vha u zwi laɔa. Tshelede ine ya shumiseswa kha u renga zwijiwa i vha i nnzhi nga maanda. Izwo zwi itiswa nga uri vhaŋe vha mufu vha vha vha khou ɔodou vhonwa. Vha ɔoda u takadza vhathu nga zwithu zwine vha ɔo sala vha tshi badela nga murahu. A hu na a sa funi u khoɔwa.

Kha vhathu vha kale, uri vha na zwavho ho vha hu tshi sedzwa zwifuwo zwine vha vha nazwo. Arali ho lovha muthu, vha tou dzhia kholomo yavho henefho dangani vha i tshavha. Yo vha i sa tou rengwa lini. Sa izwi mbulungo ya hone yo vha i ya lenejo duvha, ho vha hu sii na vhathu vhanzhi vhane vha da. Muhumbulo muhulwane wa u tshavha kholomo kha avho vhathu wo vha u wa u wana mukumba wa u vhulunga mufu. Nama naho ya bikwa ya sa fhele, yo vha i tshi newa vhathu vha tuwa nayo.

Muhumbulo muhulwane wa vhathu wa u ya mbulungoni nga tshenetshila tshifhinga, wo vha u si wa zwiliwa, wo vha u wa u thusana. Kha vha ano maduvha, vhathu vha tuwa vha songo la mbulungoni a si lwone lugungulo. Vha dovha hafhu vha humbula nga ha dzitshedelede dzavho dza lwejo-lwejo. Vha musalauja vha thithisea zwiulu musi vha tshi vhona maliwa a hone i tshi tou vha phamu-phamu. Vha vha na mihumbulo ya uri madzuloni a uri vhathu vha de u khuthadza, vho no da munyanyani. Lufu a lu tsha ri tshithu khavho. U lila khavho zwo no vha kulesa.

4.20.10 Zwiambaro zwi ambarwaho nga duvha la mbulungo

U sumbedza u kwashekana ha mbilu dza vhathu nga riwambo wa zwo iteaho, ho vha hu tshi ambarwa zwiambaro zwi sa divhalei. Iyo yo vha i riwe ndila ya u sumbedza tshiila tshine vhathu vha vha khatsho. I dovha hafhu ya vha tsumbo ya tshonifho kha mufu. Zwo vha zwi tshi sumbedza u vha na lufuno na ndavha na mufu. Vhathu vho zhakiwaho nga itsho tshifhinga vho vha vha si na ndavha na u

vuwa vha tshi tamba vha naka. Mbilu dzavho dzo vha dzi kha vhuṭuku fhedzi. Izwo ndi u ya nga ha tshiko 6. vha dovha hafhu vha sumbedzisa uri na zwiḽiwa zwo vha zwi sa dzheni nga itsho tshifhinga.

Ho vha hu si na zwiambaro zwiḽwa zwine zwa ambarwa nga ayo maḽuvha. Musi ri tshi lavhelesa kha murafho wa ano maḽuvha, u wana i tshi tou vha mupfufhi u si mphire. A si na nanga u lidza gunwe. A si muṭaṭisano ndi i ḽa u vhone. Nga tshifhinga tshenetsho, vhathu vha ya vha renga zwiambaro zwa madzina nahone zwi no ḽura vha tshi itela u vhone. U bva kha nḽwana muṭuku u swika kha muhulwane vha vha vho ambara dzone-dzone. U a wana uri tshiḽwe tshifhinga vhaḽwe vha vha vha si na na iyo tshelede ya u renga izwo zwiambaro. Vhathu vhenevho vha lingedza nga nḽila dzoṭhe uri vha i wane uri vha kone u renga izwo zwiambaro.

U ya nga ha tshiko 10 vha ḽadzisa nga ḽa uri tshiḽwe tshifhinga u a wana vhaḽwe vha tshi ya vha hadzima zwiambaro mavhengeleni lwa ḽuvha ḽithihi. Zwiambaro izwo ndi zwi ambarwaho ḽeneḽo ḽuvha zwa dovha zwa humela vhengeleni. Naho zwo ambarwa ḽuvha ḽithihi, zwi a badelwa. Ngauri vhathu vha vha vha khou ṭoḽou vhone, a vha pfi tshithu khazwo.

Vhaḽwe vha ya vha renga zwine zwa ambarwa ḽeneḽo ḽuvha vha sa tsha ḽo dovha vha wana huḽwe fhethu hune vha nga zwi ambara hone. Tshiḽwe tshifhinga zwo rungwa nga nḽila ine zwi tenda kha yeneyo nyimele fhedzi. Muṭaṭisano uyu u sia vhathu vha tshi vho shumisesa tshelede lwo kalulesaho. U

nga wana uri vhaṅwe vhavho vha nga dzula na u ya mbulungoni ngauri a vha na zwiambaro zwiswa. Kha vhathu vha musalauḽa vha tshi vhona zwiambaro izwo zwa manyivhinyivhi, zwi a vha ritha dzimbilu. Musi vha tshi humbula mvelele yavho kha sia ḽa mbulungo vha wana yo pfuluwa kha vha musalauno. Vhathu a vha tsha tshuwiswa nga lufu. Vha lu dzhia lwo vha tshiguru kha vha kale. Uri zwo raloho zwi dovhe zwi humele murahu kha Venda ḽa mulovha, ndi zwithu zwi kondaho. Zwi ṽoda ngeletshedzo na tsivhudzo nnzhi kha tshitshavha.

4.20.11 Vhuṽambo vhune ha itwa nga thangana ya murele nga murahu ha mbulungo

Tshipiḽa itshi ndi tshine kale tsho vha tshi siho. Ndi zwithu zwi wanalaho kha vhathu vha musalauno. Ndi zwi itwaho nga thangana ṽhukhu. Zwithu zwa hone zwi itwa nga madekwana vhathu vho no ḽi balangana. U ya nga ha tshiko 10 vha sumbedzisa uri nga itsho tshifhinga hu vha ho rengwa ṽama nnzhi na halwa vhunzhi khathihi na dzinyamunaihi. Nga itsho tshifhinga vha ri hu vha hu khou lidzwa na radio. Radio ya hone i lidzelwa ṽṽha lune ha nga ho vha hu si na mbulungo masiari. ṽama dziḽa dzi a gotshwa vhathada vha ḽiphiṽa ngadzo. Vha u tshina vha vha vha tshi tshina. Nga itsho tshifhinga mapfene a vha o tsitsa vhana lwa tshoṽhe.

Arali vhathu vhahulwane vha bva-vho mulomo kha ha izwo, sa izwi vhana vha ano maḽuvha vho fa mvalo, vha nga ḽi fhindula uri ri khou ḽa dzashu. Ri ḽa mutsinda a ṽovhowa. Zwa uri hu na tshiila a zwi ho khavho. Musi vha tshi

fhindulwa nga iyo ndila zwi mbo vhuisa vhuṭungu hoṭhe ha lufu. Mbilu dzavho dzi mbo ṅaṅa u bilufhala. Khavho vha elekanya uri tshiila tshi kha ḍi vha tsho ḍi fha maanda. Fhedzi kha thangana ya murole a zwi ho khavho. Zhalinga ilo ḷi nga ḍi vha ḷa vhusiku hoṭhe.

Vhathu vhahulwane vha a kona u zwi vhona uri mbulungo a i ri tshithu kha avho vhathu. Maitele a mvelele ya havho ha tsheho, mbulungo kha thangana ya murole vha i pfesesa nga ndila ine i sala henengei mavhidani. Vha lila henengei mavhidani zwa vha zwo fhira. Kha vha musalauḷa tshiila tshi a kona u fhedza ṅwaha tshi tshe hone.

4.21 VHURERELI RO LAVHELESA KHA MIRAFHO YA ZWINO ZWI TSHI YA NGA DZITHABELO DZA VHUKATI HA VHEGE

Musi ho wa lufu muḍini, kha vhafunzi u wana zwi zwithu zwi takadzaho. Vha muṭa vha ṭoda vhafunzi vhane vha vha na bvumo vhukuma. U wana nangoho hu tshi ḍa vhafunzi vhane vha tshi funza vha vha vha vha khou kungela vhathu zwividzoni zwavho. Na musu hu tshi khou imbiwa, dzinyimbo dza hone dzi vha dzi dzine dza hwala tshitshavha. Tshinwe tshifhinga u a wana vhafunzi avho vha tshi funza nga ndila ine vha hangwa uri vha mbulungoni a vha ho kerekeni. Khuthadzo khavho ya si tsha vha hone, ha vho vha na khungedzelo ya vhathu kerekeni.

Muhumbulo muhulwane wa vhafunzi kha pfunzo dzavho ndi wa uri zwivhidzo zwi dale. Nga murahu ha musi zwo no dala, vha do kona u wana masheleni manzhi a mitendelo. Tshinwe tshifhinga u a wana nangoho maipfi a vhafunzi a tshi vha shothodzo kha vhalidzi. Vhathu vha khuthadzea lune vha vho kona u tangedza zwo iteaho nga ndila yavhudi. Kanzhi lufu lwa wa mudini hu a vha na phambano kha vhathu, vhathu vha a lwa lune wa wana uri na mushumo u vho konda uri u tshimbile zwavhudi.

Fhedzi-ha nga dzithabelo thaidzo i a kona u tanduluwa. Thabelo i a kona u konanya vhathu, vhathu vha vha fhethu huthihi. Nga thabelo dzenedzi dza vhukati ha vhege, vhathu vhe vha vha vha sa yi kerekeni vha a kona u pfa-vho fhungo la Mudzimu. Zwa vho ita uri vha rembulutshele Mudzimuni vha konou dzhena-vho gereke. Nga dzithabelo, vhathu vha a kona u bva kha mihumbulo mivhi ya u todou vhonisa tsho laho mufu.

4.22 THONIFHO NA MVELELE KHA MBULUNGO ZWI KHA DI VHA HONE NA KHA VHATHU VHA MUSALAUNO

Vhavenda ndi vhathu vhane vha tevhedza maitete a mvelele ya havho kha zwithu zwinzhi. Nga mvelele yavho, u a wana muthu muhulwane a tshi di vha na thonifho kha nwana mutuku. Tshifhingani tsha kale, Vhavenda zwa mvelele ya havho na thonifho, vho vha vha tshi zwi sumbedza na kha sia la mbulungo. Izwo vho vha vha tshi zwi tevhedza vha sa sedzi uri vha khou zwi itela muthu wa

murole mungafhani. Khavho tshe vha vha vha tshi tshi sumbedzesa ndi tshonifho. Izwo ndi u ya nga ha tshiko tsha mafhungo 6.

Kha vhathu vha kale, vha vha vha tshi kona u sumbedza tshonifho kha sia la mbulungo nga maambarele avho. Vha vha vha tshi ambara zwimbaro zwi sa divhaleiho u sumbedza uri vha pwashekana dzimbilu. Mufu wavho vho vha vha tshi mu vhulunga nga mukumba sa tsumbo ya tshonifho. Vha dovha hafhu vha ita vhuṭambo hoṭhe vhune ha itwa nga murahu ha mbulungo. Nga u tevhedza izwo, vhathu vha vha na fulufhelo la uri zwi nea mufu wavho mashudu mavhuya kha lwendo lwawe.

Zwo raloho kha thangana ya murole ndi zwi kondaho. Vha musalauno a vha tshe na ndavha na maitete e a vha a tshi itwa misini ya kale. Vhathu avho a vha tshe na tshonifho kha mbulungo na luthihi. Zwenezwiḽa zwine zwa pfi a zwi itwi, ndi zwone zwine vha ita zwone. Ra lavhelesa kha sia la mbulungo ya vhana vhaṭuku, ri wana i tshi vho dzhenelelwa nga vhathu vhoṭhe madzuloni a vhakegulu. Vhana vha vho vhulungelwa hune vhahulwane vha vhulungelwa hone. Kha zwo raloho maitete a mavhulungele a Vhaventḽa ha tsha vhone. Vhathu a vha tsha sumbedza tshonifho kha mufu naho e ṽwana muṭuku.

Kha sia la maambarele a vhathu vha ano maḽuvha nga ḽuvha la mbulungo, a wisa tshirunzi tshoṭhe tsha mvelele ya Vhaventḽa. Vhathu vha ambarela u vhone nahone vha ambara zwa manyivhinyivhi. Madzuloni a u lila, khavho ndi maseo na mapwapwalala. Musi ri tshi sedza kha sia la tshiila tshe tsha vha tshi

tshi fhedza n̄waha kana mivhili kha vhathu vha kale, ri wana uri ano maḁuvha nga murahu ha mbulungo, ri amba ɓeneɓo ḁuvha, vhathu vha mbo vha na gigi. Izwo zwao mbo tou ri sumbedza tshoṭhe uri a hu tshe na ṭhonifho kha mbulungo. Mvelele henefho i vha yo thudzelwa kule lwa tshoṭhe.

Mahosi a vho vhulungwa zwi tshi vhonwa nga vhasiwana. Vhathu vha vho shaya ṭhonifho kha khosi. Zwiendeulu zwi vho dzhenwa nga muṇwe na muṇwe. Nḁila ine khosi ya vhulungwa ngayo i vha yo no fhambana kule na ye ya vha i tshi shumisiwa kale. U sumbedza ṭhonifho kha khosi, ho vha hu tshi shumisiwa mukumba kha u i vhulunga. Ano maḁuvha vhathu vha vho shumisa mabogisi. Vhathu vha vhona u nga ndi u laṭa muthu arali a nga vhulungwa nga mukumba. Mvelele afho ri wana i songo tsha tevhedzwa.

Kha ɓa uri khosi i ṭuwe na tshileli i tshi swiṭwa, kha vha musalauno ndi muila. Vha tenda kha ɓa uri muthu muṇwe na muṇwe u tea u lovha nga nḁila yawe, hu si nga u tou kombetshedzwa. Mvelele afho yo bvulea tshoṭhe. Musi hu tshi lavheleswa vho kha sia ɓa u shashwa maḁi nga matsheloni kha vha ḁaho u imela, ri wana zwi si tsha itwa. Uri vhana vha dziphedzi vha a seriswa fhasi ha zwitumbu zwa vhomme avho, ano maḁuvha zwo ngala-ngala. Vhana vha ano maḁuvha vha vho ḁivha uri hu tshi pfi muthu o lovha zwi vha zwi khou amba mini. A hu tshe na tshidzumbe khazwo. ṭhonifho na maitete one a mbulungo a wana zwi si tsha vha zwa ndeme kha shango ɓa musalauno.

4.23 MVALATSWINGA

Kha ngudo iyi, musengulusi o do wanulula uri zwa vhukuma zwifhinga na maitete zwi a shanduka. Tshanduko dzi dīswa nga n̄thani ha nyimele. Musi hu tshi lavheleswa ndila ye vhathu vhakale vha vha vha tshi vhulungiswa yone kha Vhavenda, hu wanala uri yo no shanduka ano maḍuvha. Thonifho ye ya vha i tshi itelwa n̄wana muso o lovha misini ya musalauḷa, ano maḍuvha a i tsha vhone. Madzuloni a uri n̄wana a vhulungwe hayani, muso hu khou tevhedzwa maitete one-one a Vhavenda, u wana a tshi vho vhulungwa kule na vhabebi vhawe. Nahone zwa vho vha zwithu zwi dīhwaho nga shango loṭhe, ngeno u mushumo wa vhakegulu.

Tshanduko iyi yo dzhena-vho na kha muṭa wa ha vuhosini. Tshirunzi tsho tsha vha tshi hone misanda ya musalauḷa, musalauno tsho no bvulea. Tshidzombe tsho tsha vha tshi tshi itwa muso mavu vho dzama, tsho ngala-ngala. Vhasiwana vha vho dīvha u n̄enga ha khosi na l̄eneḷo dīvha. Hune ha eḍedzwa khosi, hu vho dīhwa nga muṛwe na muṛwe na u dzhenwa ha dzhenwa nga vhoṭhe. Mvelele na thonifho khathihi na tshidzombe zwo bvulea. Mahosi vha musalauno, a vha tsha shumiselwa mikumba, vha vho laṭa mvelele vha dzhena dzikereke, zwa vho ita uri vha vhulungwe lwa tshikereke.

Khuwelelo ine ya nga ya kha lushaka ndi ya uri, zwa mulovha a zwi tou fhela lwa tshoṭhe lini. Lushaka kha lu lingedze u sa laṭa mvelele yalwo. Zwa u laṭa maitete a mvelele ya hau, wa nambatela zwigwasha zwa vhaṛwe, ndi u shaya ndivho ya

vhubvo hau. Lushaka kha lu ime lu khwaṭhise mvelele yalwo. Sa izwi mvelele i yone i fhaṭaho lushaka, a huna vhathu vha luṅwe lushaka vhane vha nga takula maitete a mvelele ya vhaṅwe.

Musi hu tshi lavheleswa kha maitete a kale a Vhavenda kha sia ḽa mbulungo dzavho, u wana uri maitete ayo o vha a tshi kona u swikelelwa nga vhathu vhoṭhe. Fhedzi-ha, musalauno ho no vha na miṭaṭisano mihulu kha sia ḽa mbulungo. Izwo zwa mbo ita uri vha si na tshavho vha tou ṅaṅa u khokhovhedzea ngauri vha vha vha sa koni u swikelela kha iyo miṭaṭisano. Vhuṭungu havho vhu ṅaṅa vhukuma musi vha tshi dovha hafhu u sala vha tshi lifha zwikolodo zwe vha zwi ita uri vha kone u vhonwa.

U nga ri kha lushaka, naho zwi tshi nga u lemelanyana, nga ṅwambo wa tshifhinga na tshanduko, dzine dza ha vhone, lushaka kha lu lingedze u vhuwelela kha maitete a musalauḽa. Kha mbulungo dza hone ho vha hu si na tshi ḽuraho. Zwa mbo ita uri vhathu vha sale vha si na zwi vha khukhulisaho musi zwi tshi ya kha sia ḽa zwo rengwaho, zwi no ḽura. Naho zwi tshi nga u lemela kha vha musalauno, vhathu vhahulwane kha vha lingedze u isa khuwelelo kha murafho wa ano maḽuvha. Mudzi kha u ṭavhiwe lwa tshoṭhe.

Mafhungo oṭhe aya o senguluswaho kha ndima iyi, a nga katelwa nga thebulu i vhambedzaho mbulungo ya musalauḽa na musalauno :

	Musalauja	Musalauno
Livhida hayani	✓	×
U fhatelwa ha livhida	×	✓
Mimotshara	×	✓
Mabogisi	×	✓
Mikumba	✓	×
Matombo a no tou rengwa	×	✓
Mutshetshete	✓	×
Bophavhafu	✓	×
Maluvha	×	✓
Mirunzi ya zwiḁu	×	✓
Muuluso	✓	×
Zwidudu na thonga nḁha ha livhida	✓	×
U palulwa dziḁhoho	✓	×
Zwiambaro zwiswa	×	✓
Tshidzumbe kha khosi	✓	×
Zwiḁiwa	×	✓
U seriswa ha vhana	✓	×
U vhulungelwa ha vhana maguvhani	✓	×
Tshiila tsha ḁwaha	✓	×
Tshitovho/zwiḁeli	✓	×
U bviswa ha ḁhangu	✓	×
U luvhedza	✓	×

Dzithabelo	×	✓
Khudzaipfi	×	✓
Mitshini ya u tsitsa bogisi	×	✓
Dzikhamera na dzividio	×	✓
Tshimima nga murahu ha mbulungo	×	✓
Masheleni a lweṭo-lweṭo	×	✓
U khurumela ha mulidzi	✓	×
U pfunda ha mulidzi	✓	×
U bviswa ṅuni hawe	×	✓

NDIMA YA 5

PHENDELO

Musengulusi kha mushumo wawe wothe wa kha iyi tsenguluso ya mbulungo ya Vhavenda, o do khethekenya mushumo wawe wa bva dzindima dzo fhambanaho. Ndi he kha ndima ya u ranga, a do sumbedzisa marangaphanda awe. Afho ndi he a gavhela vhatu nga ntha zwine vha do tangana nazwo kha dzindima dzine dza khou tevhela. Kha tshenetsho tshipiḁa hu dovha ha vha na tshipiḁa tsha likumedzwa la thaidzo. Afho ndi he musengulusi a vha o lavhelesa kha tshaka dza dzimpfu dzo fhambanaho dzine dza wanala vhukati ha tshaka dzo fhambanaho. Na zwi vhangaho dzenedzo dzimpfu musengulusi o kona u zwi sumbedzisa henefho. Hu dovha hafhu ha vha na u sumbedziswa ha phambano kana u konana hune ha diswa nga nwanambo wa dzone mpfu. Phambano iyo i a vha hone vhukati ha lushaka.

Nga maanda phambano iyo i bvelela vhukati ha mirafho ya musalauno. Tshivhangi tsha phambano idzo ndi masheleni ane a bviswa musi muthu o lovha. Vhawe vhavho vha a funa u sala nao ngeno vhave vha tshi takalela uri a shumiswe a fhelele othe. Tshinwe tshifhinga u a wana vhatu vha tshi nga lutanelana hune mufu a tea u vhulungwa hone. Vhave vha nga ri afha vhave vha ri afha. Zwa vhuya zwa tou dzhenelelwa na nga mulayo tshinwe tshifhinga.

Tshinwe tshine tsha nga dovha hafhu tsh aita uri vhatu vha fhambane mudini ho vha lufu, hu nga vha vhurereli vhune ha hanedzana na zwine vha muta vha tama u itela mufu wavho. Nga maanda ro lavhelesa kha maitete a mvelele ya Vhavenda. Nga nwanbo wa lufu, tshinwe tshifhinga u nga wana vhatu vhe vha vha vha sa dzuli murunzi muthihi vha tshi konana. Ndi ngazwo na Vhavenda vho tou zwi vhea zwavhudi vha ri : “A dzimana u la malombe, mukosi a a phalalana.”

Musengulusi kha itsho tshipida o dovha a sumbedzisa ngona dzine dza do shumiswa musi hu tshi itwa mushumo uyo wotho wa tsenguluso iyo. Ndivho khulwane ye ya itisa uri hu vhe na iyo tshenguluso na yone yo sumbedziswa henefho.

Kha ndima ya vuvhili ndi he musengulusi a do bvisela khagala u fana na u elana ha mavhulungele a vhatu vha Afurika. Henefho ndi he ha do wanululwa uri kha tshaka dzothe, musi vha tshi da kha sia la mbulungo, mvelele ndi tshithu tsha vhutongwa. Lushaka luwe lu lingedza u tevhedza maitete ayo musi vha tshi vhulunga. Kha eneo maitete a tshaka dzo fhambananaho, u a wana huna zwine zwa fana musi vha tshi vhulunga. Kanzhi zwine zwa fana hu nga vha zwifhinga na zwi shumiswaho kha u putela tshitumbu. Zwi shumiswaho kha u putela a re na zwawe kana khsi ndi mukumba. Ngeno kha a si na tshawe a tshi putelwa nga saga, nguvho kana lulagane. Kha mbulungo dza hone u wana vhatu vha tshi shumisa zwithu zwi sa duriho nahone zwine zwa kona u swikelelwa nga muwe na muwe.

Zwi fhambanyaho mbulungo vhukati ha idzo tshaka, ndi fhethu hu shumiswaho kha u vhulungela. Vhañwe vhavho u wana vha na zwalo zwavho, vhañwe vha shumisa fhethu hune ha pfi zwiendeulu ngeno vhañwe vha tshi tou kora matombo a konou vha tshone tshalo. Hu dovha hafhu ha vha na vhañwe vhane vha tou fhisa tshitumbu, nga murahu ha tshifhinga vha konou bwelula marambo vha a vhulunga ngeno vhanwe vha tshi tou bwela tshitumbu tsho tou ralo mavuni. Vhañwe vhavho vha a ita vhuṭambo nga murahu ha mbulungo ngeno vhañwe vha sa iti.

Vhukatini ha dzenedzi tshaka, musengulusi o ḁo sumbedzisa uri hu a vha na vhañwe vhane vha takala vhukuma arali muthu o lovha. Vhathu avho vha vha na fulufhelo ḁa uri muthu wavho o awela kha maṭhupho a ḁino shango. Vha tenda kha ḁa uri o ḁi ṭuwela o ya ha khotsi awe. Vhathu vhenevho vha lila luhulu arali ṛwana o bebiwa muḁini. Vha tenda kha ḁa uri ṛwana uyo o ḁa u shengela shangoni ḁino. Vhuḁi ha mbulungo dzavho ndi ha uri a dzi ṭoḁi masheleni manzhi-manzhi. Nga zwenezwo u wana dzi tshi kona u swikelea nga vhathu vhanzhi.

U ya nga ha mvelele yavho, mavhiḁa avho ha fhaṭeliwi, a hu shumiswi mabogisi, a hu vhewi maluvha na matombo a no ḁura. Fhedzi-ha, u wana vhafumakadzi vha tshi vhaiswa nga u sa tendelwa u ya mavhiḁani. Vhuvhi vhune ha wanala kha mbulungo dzavho ndi ha vhutendatenda vhune vha vha naho kha u shumisa lukanda lwa muthu sa zwioro zwavho. Izwo vha zwi itela uri mabindu avho a tshimbile zwavhuḁi.

Kha ndima ya vhuraru ndi he musengulusi a sumbedzisa mbulungo i vhukati ha mirafho yo fhambanaho ya Vhavenda. Kha yeneyi mirafho, u wana hu na hune hu a fana na hune ha fhambana. Kha sia la mbulungo dza vhana, u wana zwi tshi fana kha mirafho yothe. Musi zwi tshi ya kha sia la mahosi, u wana hu tshi vha na phambano. Kha mirafho miwe, mahosi a dzama, a mbo iswa vhuaweloni na zwenezwo. Ngeno kha vha we, khosi i tshi thoma ya litshwa tshitumbu tsha sina marambo ayo a ya a swiwa zwiendeulu.

Vha we vha vhulunga marambo, ngeno vha we vha tshi tou fhisa tshitumbu kana marambo vha konou vhulunga miora. Tshi we tshifhinga vha we vha tou kumbisela miora iyo madini. Musi u tshi lavhelesa kha sia la zwifhinga zwine zwa shumiswa kha u swiwa mahosi, u wana zwi tshi fana kha mirafho yothe .Hu shumuseswa zwifhinga zwa nga madekwana.Na hune vha vhulungela hone u wana hu tshi fana ngauri vhothe vha hu vhidza zwiendeulu. Misini ya masalaula mukumba wo vha u wone u shumiswaho kha u putela tshitumbu. Maitete a mvelele ya havho vho vha vha tshi a thogomela. Thonifho na tshidzumbe zwo vha zwi zwa ndeme.

Musengulusi o do dovha hafhu a wanulula uri kha mirafho ya musalauno, maitete ayo a zwa mvelele ya Vhavenda zwi tshi ya kha sia la mbulungo dzavho, ha tsha tevhedzwa. Vha vho pfesesa lufu nga iwe ndila. Khavho lufu lwo no shanduka tshimima madzuloni a mupfa u vayaho dzimbiluni dza vhatu. Na u lu ofha vhatu vha hone vha nga vha a lu ofha ngauri a vha tsha funa livhida midini

yavho. T̄honifho kha mahosi a i tsheho ngauri zwiendeulu hu vho dzhenwa na nga vhasiwana.

Kha ndima ya vhuṅa ndi he musengulusi a ḡo lingedza u vhambedza mbulungo ya Vhavenḡa ya musalauḡa na musalauno. Kale vhathu vho vha vha tshi vhulungelwa mahayani, fhedzi ano maḡuvha vhathu vha vho vhulungewla mavhiḡani naho e ṅwana muḡukuḡuku. Musalauḡa arali ho lovha ṅwana muḡuku ho vha hu na zwine ano maḡuvha a zwi tsha wanala.

Vhathu vha musalauno ndi vhathu vha zwitaela. Izwo zwi vhonele musu ho lovha muthu, a vha tendi u palulwa dziḡhoho. Zwine vha funa zwone ndi u itwa zwitaela uri vha ḡo kona u vhonele zwavhuḡi. Musengulusi o ḡo wana uri kha vhathu vha musalauḡa ,arali ho lovha muthu, vho vha vha tshi shashwa maḡi o ḡanganyiswaho namiandaandane ya maine zwi tshi itwa nga matsheloni. Vhathu vha dovha hafhu vha gumiswa na muuluso. Fhedzi-ha ngauri tshanduko dzo no vha hone, kha vha musalauno vha nga si tende u ḡa mishonga ine vha sa ḡivhe uri yo itwa nga miri-ḡe. Zwa mbo ri ḡea muhumbulo wa uri vha ano maḡuvha a vha tsha tevhedza maitete a kale.

Mufumakadzi arali o lovhelwa nga munna, u ya nga ha maitete a kale, o vha a tshi fhedza maḡuvha e ngomu ṅduni a khou pfunda. Vha dzhenaho u mu khuthadza hu vhakegulu na vho no lovhelwaho. Vha ano maḡuvha zwa u ḡwa vho kotha ngomu ṅduni a vha zwi iti. Vha tsa ṅḡa na fhasi vha tshi khou

dzudzanya fhungo leneji la mbulungo. Thonifho yo kudzwa kule nga vha ano maduvha .

U ya nga ha musengulusi, nga murahu ha musu ho sedzwa hezwi zwothe malugana na mavhulungele a Vhavenda, muthu a nga mbo amba la uri maitele a musalauja ndi one a khwine. Themenndelo iyi i taha nga murahu ha musu wo lavhelesa wa wana uri vhatu vho vha vha tshi thusana vhukuma uri maitele a mvelele ya havho a vhonele musu vha tshi da kha sia ilo la mavhulungele. Izwo zwo mbo nea lushaka vhundeme kha u vha Muvenda ngauri wa vha u tshi divha he wa ima hone.

Miatele a kale o vha e kwao ngauri ho vha hu na thonifho khulu na tshidzombe zwine zwa itelwa mufu. Ano maduvha musu ri tshi lavhelesa kha maitele a musalauja, ri wana o ngala-ngala lwa tshothe. Matshilele a musalauja na one o vha a tshi shela mulenzhe kha mavhulungele avho. Wo vha u tshi wana hu si na mbudziso nnzhi dzine vhatu vha vha nadzo nga muraho ha lufu. Naho zwo ralo, shango la vha na mulalo.

Thangana thukhu nga tshenetsho tshifhinga yo vha i tshi thetshesela zwine vhatu vhahulwane vha amba. Zwavhudi ndi u sa tambisa masheleni manzhi nga u renga zwithu zwi no dura zwine zwa khou ya u fukedzwa mavhuni. Izwo ndi zwi ambiswa ngauri vha musalauja vho vha vha tshi shumisa mikumba na saga kana nguvho kha u vhulunga vhatu vhavho. Zwishumiswa izwo zwo vha

zwi sa duri. Mbulungo dza hone dzo vha dzi tshi kona u swikelewa nga muñwe na muñwe.

Kha vha musalauno, mavhonywa na bisimusi zwe vhathu vha zwi doba kha dzinwe tshaka, vhathu kha vha bve khazwo. Ndi zwigwasha zwi siaho vhathu vha si tsha divha vhubvo havho. Vhathu kha vha bve kha ja u humbulesa nga ha masheleni ane a da nga murahu ha lufu lwa muñwe. Maitele a Vhavenda zwi tshi ya kha sia ja mbulungo, o sima midzi kha thonifho na tshidzumbe. Zwa khwine ndi u tevhedza maitele a vha musalauja, naho ri sa do tou vhuyelela tshothe kha zwothe.

U nga ri u tshi amba kha sia ja vhathu vhahulwane wa ri, kha vha nee-vho ndevhe vhathu vha tshisadzini. Tshanduko dzo no sima midzi kha vha ano maduvha. Na milayo ya shango i a tendela vhafumakadzi vha tshi tshea tsheo. Kha ja ano maduvha, mishumo minzhi ndi ya vhafumakadzi musi ri tshi sedza kha sia ja mbulungo. Izwo zwi sa ambi uri vha mbo dzhia muvhuso wa vhanna. Vhathu kha vha divhe hune vha bva ndi hone vha tshi do kona u ita zwine vha zwi swikela.

BUGU DZO SHUMISWAHO

- Aschwaden, H. 1987. *Symbols of Death*. Mambo Press.
- Berkhof, H. 1958. *Systematic Theology*. London: Oxford Press.
- Bonnvilians, N. 2001. *Language Culture and Communications*. (<http://logos/uoregoa/edu/explore/socioling/gender.htm>). Assessed 25 March 2006.
- Bullock, D. 1927. The Religion of Mashona. *South African Journal of Science*. Vol.2.
- Collins, H. 1995. *Student Dictionary and Grammar*. London: Harper Collins Press.
- Feinburg, J. 1988. *Ethics for a Brave New World* Crossway Books. USA.
- Fenberg, P.D. and Fenberg, J. 1993. *Ethics for a Brave New World*. New York: Crossway Books.
- Fowler, F.G. 1964. *The Concise Oxford Dictionary*. Oxford: Oxford University Press .
- Fowler, H.W. 1990. *The Shorter Oxford English Dictionary*. Oxford: Oxford University Press.
- Gillard, P. 2003. *Cambridge Advanced Learner's Dictionary*. USA: Replika Press.
- Gelfand, M. 1962. *The Shona Religion: The Spiritual Beliefs of the Shona*. Mambo Press.
- Goody, J. 1962. *Death Property and the Ancestors*. London: Tavistock Publications.
- Harper, C. 1995. *Student Dictionary and Grammar*. London: University of Birmingham.
- Hawkins, J.M. .2001. *The South African Oxford School Dictionary*. New York: Oxford University Press.
- Hornby, A.S. 1987. *Advanced Learners Dictionary of Current English*. Oxford. Oxford University Press.

- Hornby, A.S. 1996. *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. 5th Ed. Oxford University Press.
- Huntington, R. and Metcalf, P. 1979. *Celebrations of Death*: London University of Cambridge, Press.
- Junod, H.A. 1927. *The Life of a South African Tribe*. London: Machmillan .
- Kavanagh, K. 1982. *South Africa Concise Oxford* (edited by the Dictionary Unit for South African English). Cape Town: Ford University Press.
- Kruger, J.S .1996. *The Human Search for Meaning*. Via Afrika
- Landman, J. 1969. *The Universal Jewish Encyclopedia*. New York: K T A V Publishing House.
- Longman. 2005. *Longman Active Study Dictionary*. London: Harlaw Pearson Education Limited
- Mbiti, J.S. 1969. *African Religion and Philosophy*. New York : Percger.
- Mbiti, J.S. 1971. *New Testament Eschatology in African Background*. Oxford: Oxford University Press.
- Monning, H.O. 1967. *The Ped*. J.L Van Schaik.
- Nđou, R.M. 1993. *The Vhavenda Concept of Life Hereafter: A Comparison between the Traditional Vhavenda Religion and the Christian Religion*. Unpublished M.A Dissertation. University of South Africa.
- Ravele, R.N. 1980. *Land Commission in Venda*. Thohoyandou: Venda Government.
- Simpson, J.A. and Weiner, E.S.C. 1991. *The Oxford English Dictionary*. New York: Oxford University Press.
- Soga, J.H. 1958. *The Ama-Xhosa Life and Custom*. Clovedale Press.
- Stayt, H.A.1931. *The Bavenda International Institute of African Languages and Cultures*. London: Macmillan.
- The Bible in Venda, 1936. *The Bible Society of South Africa*. Cape Town: Book Printers.

Tulloch, S. 1993. *The Reader's Digest Oxford Word Finders*. New York: Claredon Press.

Van Warmelo, H.J. 1940. *Contribution towards Venda History Religion and Tribal Rituals*. Pretoria Government Printers.

Van Warmelo, N.J. 1932. *Contributions towards Venda History, Religion and Tribal Ritual*. Pretoria: Government Press.

Zide, G. 1984. *Burial and Funeral Practices in the Ciskei*. Unpublished Master's Dissertation. University of South Africa.